
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

C. John Collins, *Reading Genesis Well: Navigating History, Poetry, Science, and Truth in Genesis 1-11* (Grand Rapids: Zondervan Academic, 2018) 336 p., \$ 36.99 (ISBN 9780310598572).

Hoe lezen we Genesis 1-11 op de juiste manier? C. John Collins wil de eerste helft van Genesis in zijn canonieke context lezen en vraagt naar de bedoeling van de auteur. Hij gaat niet mee met de gedachte dat de intentie van de auteur voor de oorspronkelijke lezers en hoorders niet van belang zou zijn geweest. Hij past literaire en taalkundige inzichten van C.S. Lewis toe en bouwt daarop voort met behulp van ideeën uit de moderne taalkunde, zoals lexicale semantiek, discoursanalyse en sociolinguïstiek. In aansluiting bij onder anderen Robert Alter wijst Collins erop dat de bijbelse verteller zich als betrouwbaar en alwetend presenteert. Hij weet zich de stem van God en deelt diens perspectief. Daarnaast is kenmerkend dat de nadruk valt op de actie en interactie van de personen die in de vertelling voorkomen.

De bijbelschrijvers willen hun lezers een venster bieden om naar de wereld om hen heen te kijken. Dat geldt ook voor de eerste helft van Genesis. Deze hoofdstukken laten de relatie zien tussen de geschiedenis van de mensheid en de geschiedenis van Israël die begint in de tweede helft van Genesis. Ik val Collins bij in de zienswijze dat Genesis 2:4-25 inzoomt op de zesde dag beschreven in het hoofdstuk ervoor.

Collins legt er mijn inziens terecht de vinger bij dat uit de eerste helft van Genesis niet valt af te leiden dat het karakter van de scep-

ping met de zondeval is veranderd. Dat de aarde doornen en distels voortbrengt, wijst op de moeite die het voor de mens met zich meebrengt de aarde te bewerken nadat hij uit het paradijs is verdreven. Jammer is dat de auteur er niet nadrukkelijker op wijst dat de dood van de mens wel een gevolg is van de zonde. Voor de mens was de dood niet bedoeld als de natuurlijke afsluiting van het leven.

Ik val de auteur bij als hij stelt dat in Genesis niet wordt verteld welke processen God heeft gebruikt om de aarde te vormen en de dieren voort te brengen. Collins laat dit na, maar ik zou in deze context erop willen wijzen dat in Genesis 1 aangegeven wordt dat er een wezenlijk verschil is tussen mens en dier. Hier spoort het bijbelse getuigenis niet met de evolutieleer. Met Collins ben ik van mening dat de genealogieën in Genesis niet uitputtend zijn. Relevante namen zijn vermeld en andere weggelaten. Ik merk op dat dat betekent dat wij op basis van de bijbelse geslachtsregisters niet de exacte ouderdom van de mensheid kunnen bepalen.

Het Oude Testament beginnend bij Genesis maakt ons duidelijk dat de wereldgeschiedenis een samenhangend geheel vormt die van transcendentale betekenis is. Het plot ervan kan getypeerd worden met de woorden: schepping, val, verlossing en oordeel. In aansluiting bij onder anderen Roger Beckwith stelt Collins dat Kronieken de welbewuste afsluiting is van de oudtestamentische canon en een recapitulatie is van de gehele geschiedenis van Israël vanaf de schepping tot aan de terugkeer uit de ballingschap.

Collins stelt dat er een historische impuls ligt achter de gebeurtenissen en personen die in Genesis 1-11 worden beschreven. Dit acht ik te mager. Ongetwijfeld zijn de gebeurte-

nissen op een bepaalde wijze beschreven en gekleurd door de wereld van de verteller, maar Collins wijst er zelf op dat de auteur ervan uitgaat dat hij werkelijke gebeurtenissen en personen beschrijft. Al met al schreef Collins een belangwekkend boek waarvan veel valt te leren maar plaats ik wel een aantal kanttekeningen.

Nunspeet

P. de Vries

Andrew T. Abernethy en Gregory Goswell, *God's Messiah in the Old Testament: Expectations of a Coming King* (Grand Rapids: Baker, 2020) xii + 292 p., \$ 29.99 (ISBN 9780801099755).

Dit boek wil een overzicht geven van de koninklijk-messiaanse verwachtingen in het Oude Testament. Het richt zich daarbij niet alleen op beloften van een nieuwe (davidische) koning bij de profeten, maar onderzoekt ook de thematiek van het koningschap in veel andere bijbelboeken. De auteurs, die verbonden zijn aan evangelicale seminaries in de VS en Australië, laten zien dat die thematiek op zo'n manier aan de orde komt, dat het de bijbellezer doet uitzien naar een koning die volledig voldoet aan het bijbelse ideaal. Zulke koningen zijn er in het Oude Testament zelf niet, aangezien zelfs iemand als David zijn schaduwzijden had. De verwachtingen vinden echter hun vervulling in het koningschap van de Heere Jezus Christus, zoals beschreven in het Nieuwe Testament.

De opbouw van het boek is eenvoudig, maar doeltreffend: ieder hoofdstuk bespreekt een bijbelboek (of enkele gerelateerde bijbelboeken, bijv. de Pentateuch), naar de volgorde van de Hebreeuwse canon (met uitzondering van Ruth, dat tussen Richteren en 1-2 Samuël wordt besproken). Steeds gaan de auteurs de relevante passages of thema's in een bijbelboek na, waarna ze elk hoofdstuk

afsluiten met korte 'canonical reflections.' Daarin geven ze beknopt aan hoe de gegevens uit het desbetreffende bijbelboek te verbinden zijn met het nieuwtestamentisch getuigenis over Jezus. In totaal komen zo in vijftien hoofdstukken drieëntwintig bijbelboeken aan de orde. Het afsluitende hoofdstuk bespreekt, in aansluiting op de eerdere 'canonical reflections', wat uitgebreider het in het Nieuwe Testament beschreven koningschap van Jezus, tegen de achtergrond van de oudtestamentische verwachtingen.

Het boek is vooral bedoeld om, op dit specifieke thema, predikanten de rijkdom en het belang van het Oude Testament te laten zien. Daar slaagt het wat mij betreft goed in. Niet alle exegeses overtuigen helemaal en het boek had aan waarde kunnen winnen door soms net even wat dieper af te steken. Maar het kan prima dienen als introductie en overzicht en heeft als zodanig veel te bieden. Terecht benadrukken de auteurs de grote diversiteit aan messiaanse verwachtingen. Net als in een mozaïek zijn niet alle 'steentjes' dezelfde kleur en juist dat maakt het beeld zo boeiend en rijk. Door dit mozaïek met zijn diverse kleuren te presenteren, kan het boek veel inspiratie bieden voor bijvoorbeeld de prediking in de adventstijd.

Dordrecht

H. de Waard

Kerk- en theologiegiedenis

Jan van de Kamp en Almatine Leene, *Kerkgeschiedenis voor iedereen: Weten waar je vandaan komt* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 192 p., € 22,99 (ISBN 9789043535281).

In minder dan tweehonderd pagina's zijn Jan van de Kamp (docent kerkgeschiedenis aan het Hersteld Hervormd Seminarium) en Almatine Leene (predikant in Hattem en

onderzoeker aan de universiteit van Stellenbosch) erin geslaagd een helder overzicht te bieden van twintig eeuwen kerkgeschiedenis. Zij hebben hun boek geschreven met het oog op een breed lezerspubliek – van studenten en scholieren tot ouderen. De inleiding en het uitleidende hoofdstuk 11 zijn door de auteurs samen geschreven, terwijl Leene de kerk tot aan de Reformatie voor haar rekening heeft genomen en Van de Kamp de navolgende eeuwen.

Hoe moet ordening worden aangebracht in de overstelpende hoeveelheid data die beschikbaar is? Dient een ordening naar thema's gehanteerd te worden, of moeten min of meer afgebakende perioden behandeld worden? Dit zijn vragen die theologen en andere geleerden in de 16de eeuw al hebben beziggehouden en geleid hebben tot uiteenlopende benaderingen van de (kerk)geschiedenis. Van de Kamp en Leene hebben gekozen voor een verdeling van de stof over tien hoofdstukken die elk ongeveer twee eeuwen omvatten. Daarnaast willen zij zowel recht doen aan de algemene kerkgeschiedenis als de Nederlandse kerkgeschiedenis. Bij het lezen van het boek valt op hoe willekeurig het denken in eeuwen is. Het hanteren van het principe van twee eeuwen per hoofdstuk heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat iemand die zich wil verdiepen in de kruistochten, zijn informatie in verschillende hoofdstukken bijeen moet zoeken.

In hoofdstuk 8 komt vooral Luther in beeld en komen Zwingli en Calvijn veel minder voor het voetlicht. In dit hoofdstuk zou er ook meer aandacht mogen zijn voor het ontstaan van de kerk van de Reformatie in de Nederlanden. Opvallend is ook dat in het hoofdstuk over de periode 1700-1900 tevens de ontwikkelingen aan de orde komen die geleid hebben tot het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland aan het begin van de 21ste eeuw.

In het evaluerende elfde hoofdstuk leg-

gen de auteurs nogmaals hun kaarten op tafel en geven zij zich rekenschap van de christelijke bril waarmee zij de kerkgeschiedenis hebben beschreven. Op voorzichtige wijze willen zij Gods hand onderkennen in de geschiedenis, maar met terughoudendheid willen zij zich uitspreken over Gods bedoelingen. Wat betreft de toekomst van de kerk eindigt het boek met een bespreking van centrale uitspraken in het Nieuwe Testament en wordt ten slotte iets gezegd over het coronavirus. Journalisten voor wie kerk(en) en gelovigen op steeds grotere afstand van hun eigen leefwereld komen, zouden zeer gebaat zijn bij de bestudering van dit boek. Met het oog op deze gebruikers zouden het eerste en de laatste hoofdstukken minder apologetisch van toonzetting mogen zijn.

Kerkgeschiedenis voor iedereen is een eigentijds, vlot geschreven boek geworden, waarin verschillende iconen en QR-codes de lezer verder helpen. Aan het einde van ieder hoofdstuk is een aantal vragen opgenomen zodat het boek ook in gespreksgroepen gebruikt kan worden. Tevens zijn verwijzingen opgenomen naar Nederlandstalige boeken en artikelen voor wie zich verder wil verdiepen. Van harte wensen we de auteurs toe dat zij door hun boek met name jongeren zullen bereiken in de hoop dat zij in een tijd waarin het nuttigheidsprincipe hoog in het vaandel staat, niettemin geïnteresseerd raken in het verleden van de kerk en zich daar ook verder in willen verdiepen.

W.H.Th. Moehn

Craig D. Allert, *Early Christian Readings of Genesis One: Patristic Exegesis and Literal Interpretation* [BioLogos Books on Science and Christianity, 4] (Downers Grove: IVP Academic, 2018) xi + 338 p., \$ 36.99 (ISBN 9780830852017).

Het boek dat het onderwerp is van deze bespreking, maakt deel uit van een in samenwerking met de Biologos Foundation uitgegeven serie waarmee Biologos beoogt de acceptatie van de evolutietheorie onder bijbelgetrouwe christenen te bevorderen. In de eerste drie delen uit deze reeks komen de gebruikelijke hete hangijzers aan de orde zoals de ouderdom van de aarde, het ontstaan van de mens, de herkomst van het kwaad en de bedreiging die de evolutietheorie zou kunnen betekenen voor het geloof in God als Schepper van hemel en aarde. In dit vierde boek uit de serie gaat het over de betekenis van de kerkvaders voor het debat over schepping en evolutie. Bestrijders van de evolutietheorie beroepen zich vaak op hen ter onderbouwing van hun overtuiging dat het bijbelse scheppingsverhaal letterlijk moet worden geïnterpreteerd. De schrijver die als *associate professor* – wij zouden zeggen universitair hoofddocent – werkzaam is op het gebied van de religiestudies plaatst kritische kanttekeningen bij deze opvatting; de in dit verband vereiste zorgvuldigheid wordt naar zijn mening gemist. Men verliest uit het oog dat de kerkvaders in een andere tijd leefden. Kennis van die tijd is onmisbaar voor de interpretatie van hun geschriften en dus ook voor de duiding van hun omgang met de Bijbel.

Daarom geeft de schrijver in hoofdstuk 1 een overzicht van de betekenis van de kerkvaders voor de totstandkoming van de kerk als instituut en de vormgeving van diverse symbolische geschriften. Wij kunnen inderdaad veel van hen leren. Maar dan moeten we hen wel lezen in hun eigen context. In hoofdstuk 2 laat de auteur zien, hoe dat vaak

misgaat. Aan de hand van tal van citaten uit boeken en artikelen uit creationistische kring laat hij zien hoe door selectief citeren de kerkvaders geen recht wordt gedaan. Zijn ongenoegen hierover steekt hij niet onder stoelen of banken, zoals blijkt uit termen als ‘beschamend’ of ‘misleidend’. Hoe het dan wel moet, komt in hoofdstuk 3 aan de orde. Onze etiketten van allegorie en letterlijkheid zijn niet één op één toepasbaar op de opvattingen in de vroege kerk. De situatie is ingewikkelder dan deze strikte tweedeling. Allegorie, morele betekenis en letterlijke lezing vullen elkaar aan.

Wat dat in de praktijk betekent, bespreekt de auteur in hoofdstuk 4, dat is gewijd aan Basilius de Grote. Deze kerkvader wordt door bestrijders van de evolutietheorie vaak genoemd als bewijs voor de juistheid van de mening dat ook in de vroege kerk het bijbelse scheppingsverhaal al letterlijk werd genomen. Hiermee is de schrijver het niet eens. Op tal van plaatsen verbindt Basilius aan de schepping van de dieren een diepere betekenis. Dit leidt tot de conclusie dat ook deze kerkvader dus de allegorie niet schuwt. Dit is strikt genomen juist, maar dat betekent niet dat Basilius de dagen van de schepping niet letterlijk zou nemen. Een allegorische uitleg en een letterlijke lezing van de tekst sluiten elkaar niet uit.

In hoofdstuk 5 bespreekt de schrijver de opvattingen van de Griekse filosofen over het al dan niet eeuwig zijn van de materie en hoe de kerkvaders in de confrontatie met deze opvattingen kwamen tot de leer van de schepping uit niets en het allesbepalende karakter van Gods voorzienigheid. Hoofdstuk 6 is gewijd aan de interpretatie van de scheppingsdagen. Allert geeft aan hoe de kerkvaders de scheppingsdagen in verband brengen met tijdperken in de geschiedenis. Maar ook hiervoor geldt wat ik al opmerkte bij hoofdstuk 4: allegoriseren komt niet in de plaats van een letterlijke

lezing, maar vult deze aan. Het feit dat de kerkvaders aan de verschillende scheppingsdagen een diepere betekenis geven, wil dus niet zeggen dat zij daarom de letterlijke betekenis die wij aan het begrip ‘dag’ toekennen, verwierpen. De kerkvader die hier wél kanttekeningen bij plaatste, Augustinus, komt in hoofdstuk 7 aan de orde en in hoofdstuk 8 benadrukt de auteur dat de kerkvaders ons willen leren dat wij het scheppingsverhaal niet moeten lezen als een historisch verslag maar gericht op het doel dat God met zijn schepping beoogt, een gevallen mensheid terug te brengen in het Paradijs.

Voor wie meer wil weten over de leefwereld van de kerkvaders en hun interpretatie van het bijbelse scheppingsverhaal biedt dit boek veel lezenswaardige informatie en de waarschuwing dat bij citeren recht moet worden gedaan aan de context van de bron kan iedereen ter harte nemen.

Bennekom

P.J. Slootweg

William Peter Stephens, Jim West en Joe Mock (red.), *The Theology of Heinrich Bullinger* [Reformed Historical Theology, 59] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019) 484 p., € 140,00; eBook € 120,00 (ISBN 9783525564820).

William Peter Stephens (16 mei 1934-1 april 2019) was als hoogleraar kerkgeschiedenis verbonden aan de universiteit van Aberdeen. Van zijn hand verscheen in 1986 *The Theology of Huldrych Zwingli*. Tot de dag van vandaag is dit een van de toonaangevende Engelstalige studies over Zwingli. Het is toegankelijk geschreven en de annotatie is nog altijd een ware goudmijn voor verdieping en onderzoek. Het laatste project waar hij tijdens zijn leven mee bezig is geweest, was een soortgelijk boek over de theologie

van Zwingli's opvolger Heinrich Bullinger. Enkele jaren voor zijn overlijden had hij Jim West en Joe Mock reeds benaderd om zorg te dragen voor de afronding van het boek, voor het geval hij ziek zou worden of eerder zou overlijden. Afgezien van het hoofdstuk over het avondmaal, had Peter Stephens de conceptversie van het gehele boek gereed op de dag van zijn overlijden. Op 1 april 2021 voel ik een zekere schroom bij het schrijven van de review, omdat de tekst die is uitgegeven enerzijds de conceptversie van het boek is dat de auteur voor ogen stond en anderzijds West en Mock afgezien hebben van een bewerking van het manuscript, 'which may lead readers to a certain uncertainty as to where Stephen's work ended and ours commenced' (17). Hoofdstuk 15 over 'The Eucharist' bevat nu de tekst van een artikel dat eerder verschenen is in *Zwingliana*. Treffend merken redacteuren op: 'This (nl. het avondmaal onafgerond) is, to us, strangely fitting, given the fact that the Supper itself points forward to the Heavenly Banquet where all God's people are gathered together to finish the meal that Jesus commenced at the Last Supper' (17).

Het boek begint met een beknopte biografie, gevolgd door zestien hoofdstukken van zeer verschillende omvang. Een lang hoofdstuk is gewijd aan de Bijbel en het schriftgezag. In drie hoofdstukken stelt Stephens de godsleer aan de orde. Hierna volgen clusters over verkiezing en verbond, zonde en val, wet en rechtvaardiging, kerk en ambt, Woord en sacramenten gevolgd door doop en het genoemde artikel over het avondmaal, overheid en ten slotte de eschatologie. Het boek wordt afgesloten met een bibliografie van slechts anderhalve pagina. De redacteuren verwijzen naar de uitvoerige literatuurverwijzingen in de annotatie aan het begin van ieder hoofdstuk. Helaas hebben zij afgezien van een of meerdere registers om het boek beter te ontsluiten.

Hoofdstuk 3 begint met een zin die we eerder in de inleiding of helemaal aan het begin van het eerste hoofdstuk zouden verwachten: ‘There are different ways in which Bullinger’s theology can be presented’ (93). Stephens verhoudt zich tot een artikel van E.A. Dowey jr. uit 2004, maar niet duidelijk wordt waarom hij gekozen heeft voor de vorm waarin het boek thans voor ons ligt. Nauwkeurig wordt de inhoud van Bullingers geschriften samengevat, gelardeerd met trefzekere citaten die direct vanuit de oorspronkelijk taal waarin het werk verschenen is, vertaald zijn – te beginnen bij de vroege geschriften om vervolgens de latere geschriften de revue te laten passeren. Deze werkwijze brengt met zich mee dat er regelmatig herhalingen zijn. Een meer systematische benadering, waarvoor ooit gekozen is in het boek over Zwingli, zou ervoor gezorgd hebben dat het boek makkelijker toegankelijk zou zijn voor studenten. Anderzijds voorziet de uitvoerige Engelse weergave van Bullingers geschriften in een leemte, omdat de Duitstalige studies die in Zürich gepubliceerd worden, voor de huidige studenten (steeds) moeilijker toegankelijk zijn.

Bekend is Bullingers oneliner in de Tweede Helvetische Confessie: ‘De prediking van Gods Woord is Gods Woord’. Uitermate waardevol is Stephens’ nuancering: ‘In the confession it follows the statement that scripture is the word of God which itself follows the quotation that “all scripture is inspired of God”. It is where the word preached corresponds with scripture that it can be called the word of God’ (348). Dit sluit aan bij 1 Thessalonicenzen 2:13 en het woord van Jezus dat degenen die de apostelen horen, Jezus’ eigen stem horen.

Helaas heeft Stephens geen conclusie meer kunnen schrijven waarin hij de oogst van zijn inhoudsvolle boek kon samenvatten en wegen wijzen voor toekomstig onderzoek naar leven en theologie van een van de grote

theologen die de 16de eeuw heeft voortgebracht.

W.H.Th. Moehn

Chad Van Dixhoorn, *God’s Ambassadors; The Westminster Assembly and the Reformation of the English Pulpit, 1643–1653* (Reformation Heritage Books, Grand Rapids, 2017) 215 p., \$ 40.00 (ISBN 9781601785343).

De auteur van deze grondige studie over de visie van de Westminster Assembly op de prediking is hoogleraar kerkgeschiedenis aan Westminster Seminary in Philadelphia. Hij is een expert op het terrein van deze voor het presbyterianisme grondleggende kerkelijke vergadering en publiceerde in 2012 *The minutes and papers of the Westminster assembly, 1643-1652* in vijf delen.

De Assembly is ervan overtuigd dat ‘a ministry designed by God “for the gathering and perfecting of the saints is above else to be a preaching ministry’ (5). Er is echter in de Church of England op dat moment wel het nodige te reformeren, zoals blijkt uit de eerste twee hoofdstukken, ‘The Call for Reform’ en ‘The Road to Reform’. De Westminster theologen houden zich niet alleen bezig met theorievorming, zij examineren in een kleine tien jaar tijd ook ongeveer de helft van de tienduizend geestelijken in Engeland en Wales (101). Dat die gesprekken niet alleen over de prediking gaan, blijkt wel uit de vragen hoe de prediker denkt over de catechese en over het bezoeken van de zieken. Het hoofdstuk over de Directory for Public Worship vat de visie van Westminster samen. De prediker werd geacht ‘a scholar, a worshipper, an orator, an apologist, a pastor, and a servant’ te zijn (93).

Er was onder de afgevaardigden wel ver-

schil van inzicht of in de prediking de aan de tekst ontleende leer - de *doctrine* - het uitgangspunt moest zijn of de bijbeltekst zelf. In het puritanisme heeft de eerste lijn het uiteindelijk gewonnen. Een bron van inspiratie is het boek van William Perkins *The Art of Prophesying* (1592), waarin hij onder andere schreef "The heart of the matter is this: Preach one Christ, by Christ, to the praise of Christ" (28). In de laatste hoofdstukken van deze historische studie werkt Van Dixhoorn dat verder uit: 'On Preaching: Christ-Centered Sermons', 'On Preaching: Christ-Centered Exegesis' en 'On Study and Style: "The Spirit's Working"'. Predikers zijn ambassadeurs van Christus en van niemand anders. Hij is het centrum van de verkondiging en dat bepaalt ook de exegese van de tekst. In de woorden van Anthony Burgess: "It's the main end and scope of the Scriptures only to exalt Christ, and the end of the Ministry should be the same with the end of the Scriptures" (145).

Als historische publicatie biedt het boek vooral veel interessante informatie vanuit de bronnen. Terloops vergelijkt de auteur de visie van Karl Barth op de prediking als gestalte van het Woord wel met die van de gereformeerde traditie en ontdekt vooral verschillen. Hij sluit zijn boek na de historische conclusies af met een korte epiloog. De beste stap vooruit voor de kerk van vandaag is een terugblik om uit de protestantse traditie te leren hoe belangrijk de prediking is en dat predikers ambassadeurs van Christus zijn.

H. van den Belt

Gyeongcheol Gwon, *Christ and the Old Covenant. Francis Turretin (1623-1687) on Christ's Suretyship under the Old Testament* [Reformed Historical Theology, 51] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2019) 162 p., € 70,00 (ISBN 9783525516416).

In 2016 promoveerde Gyeongcheol Gwon aan het Westminster Theological Seminary op een onderzoek naar Christus' borgtocht onder het Oude Testament in de theologie van Franciscus Turretini (1623-1687). In 2019 verscheen een bewerkte editie van de dissertatie in de reeks *Reformed Historical Theology*.

De borgtocht van Christus was de inzet van het 17de-eeuwse theologische debat tussen de voetianen en de coccejanen. Eén van de prominente vragen van dit debat is de vraag naar de aard van deze borgtocht en daarmee verbonden het karakter van de vergeving der zonden onder de oude en de nieuwe bedeling. Volgens de opvatting van de coccejanen is er voor de komst van Christus slechts sprake van een 'voorbij laten gaan van' de zonde (*paresis* of *transmissio*) of een niet-toerekenen ervan, waarbij de schuld en de aanklacht van de zonde bleven bestaan. Na het offer van Christus geldt voor de nieuwtestamentische gelovigen de *aphesis*: vergeving als wegneming van de schuld en het vernietigen van de aanklacht daarvan. Op de achtergrond van deze christologische vraag met haar soteriologische spits speelt een fundamenteel verschil van inzicht op het punt van het verbond en zijn heilshistorische ontvouwing.

Gwon beziet in zijn onderzoek dit debat door de lens van Turretini's theologie ten einde vast te stellen hoe deze zich tot dit dispuut en de disputerende partijen verhoudt. Daartoe vergelijkt hij de positie van Turretini met die van de Utrechtse hoogleeraar Melchior Leydecker (1642-1721), die als leerling van Voetius en in diens geest inten-

sief geparticipeerd heeft in dat dispuut. In zijn studie, die zeker op detailniveau veel waardevolle inzichten oplevert, komt Gwon tot een tweevoudige hoofdconclusie. Enerzijds stelt hij vast dat Turretini als het gaat over Christus' borgtocht dezelfde positie huldigt als Leydecker en daarmee het coccejaanse standpunt dienaangaande verwerpt. Anderzijds concludeert hij dat Turretini zich veel minder antithetisch opstelt ten opzichte van dat standpunt. Volgens Gwon ziet Turretini Coccejus' opvatting over de borgtocht van Christus weliswaar als een theologische aberratie, maar het verhindert hem niet om Coccejus als een orthodox theoloog te zien. Leydecker daarentegen is naar zijn besef veel scherper in zijn veroordeling van Coccejus' opvatting dienaangaande. Turretini's formuleringen, die Gwon nauwgezet onderzoekt, zouden zelfs Leydeckers 'zure kritiek' op extreme coccejaanse posities neutraliseren.

Als ik tot een wegging van de conclusies van het onderzoek probeer te komen, wil ik beginnen met waardering voor de manier waarop de auteur de stand van het onderzoek naar de 17de-eeuwse gereformeerde orthodoxie in kaart heeft gebracht én zichzelf daarin afgewogen positioneert. De belangrijke wijzigingen die in de landkaart van deze periode ingetekend zijn door het onderzoek van Richard Muller en Willem van Asselt c.s. zijn scherp opgemerkt en verwerkt. Ook verdient de onderzoeker lof voor het secure onderzoek van sleutelpassages uit Turretini's *Institutio* en Leydeckers *Vis veritatis*.

Tegelijk zijn daar vragen bij te stellen. Er worden naar mijn besef werken vergeleken die tot verschillende genres behoren. Het werk van Turretini is te typeren als een integrale geloofsleer. Leydeckers boek is echter een publicatie waarmee hij deelneemt aan een theologisch en kerkelijk dispuut in de Nederlandse context dat hoog opliep. Vermoedelijk zou de vergelijking, of in elk

geval de conclusie, iets anders uitgevallen zijn als er meerdere werken van Leydecker in het onderzoek zouden betrokken zijn, te beginnen bij zijn *Synopsis theologiae christiana* (1684) die in elk geval qua genre vergelijkbaar is.

Gwon zelf stelt vast dat Turretini's meer irenische benadering verband zal houden met zijn grotere afstand tot het debat. Dat lijkt mij terecht en daarbij is aan te scherpen dat het voor Leydecker niet enkel een academische kwestie was maar nadrukkelijk ook een kerkelijke kwestie. Het valt daarbij op dat Leydecker, die argumentatief en analytisch op het scherpst van de snede denken en schrijven kan, toch steeds met een bepaalde hoffelijkheid zijn oude leermeester Coccejus bejegt.

Sommelsdijk

P.C. Hoek

Yarran Johnston, *Enamoured with Piety: Godliness as the Pervading Theme in the Thought and Ministry of Thomas Watson (c.1620-1686)* [Studies in Reformed Thought Monograph Series, 1] (Lansvale: Tulip Publishing, 2020) 322 p., \$ 49.99 (ISBN 9780648725077).

Ondanks de sterk toegenomen aandacht voor het Engelse puritanisme zijn er nog steeds vrij weinig studies verschenen over de puriteinse vroomheid, terwijl juist dit aspect de beweging het meest karakteriseert. De waardevolle bijdrage van Yarran Johnstons onderzoek is dan ook dat het afzonderlijk ingaat op de puriteinse vroomheid van Thomas Watson, een van de belangrijkste laatpuriteinse vertegenwoordigers. Op deze manier krijgen we niet alleen zicht op Watson - die verrassend genoeg nog nauwelijks in het onderzoek is betrokken - maar kunnen we hem ook vergelijken met vroege puriteinen, waardoor overeenkomsten en

verschillen duidelijker in beeld komen. De reden van Johnstons keuze voor Watson is dat deze puritein volgens hem het meest uitvoerig en omvattend heeft geschreven over het begrip 'godliness'. Zijn werk is van belang omdat het een voorbeeld is van gerijpte puriteinse devotie, maar eveneens omdat het laat zien welke invloed de *Westminster Confession* in de loop van de 17de eeuw uitoefende, want een van Watsons hoofdwerken - *A Body of Practical Divinity* - is een uitleg van deze bekendste Engelse geloofsbelijdenis.

In de hoofdstukken 1 en 2 schetst Johnston de stand van het onderzoek naar Watson, waaruit blijkt dat hij een van de meest vooraanstaande puriteinen was van de tijd na de Restauratie. Evenals velen van zijn medepuriteinen werd ook hij geconfronteerd met vervolging, maar juist toen zagen zijn bekendste werken het licht. In hoofdstuk 3 beschrijft Johnston hoe 'godliness' als de centrale notie in Watsons spiritualiteit duidelijk maakt dat de affectieve gerichtheid op God daarin centraal staat. Hoofdstuk 4 analyseert met 'godliness' samenhangende kernbegrippen als kennis, geloof, liefde, oprechtheid en gelijkvormigheid aan Christus, terwijl hoofdstuk 5 ingaat op de middelen waardoor 'godliness' wordt bevordert: bijbellezen, prediking, meditatie, sacramenten, gebed en gesprekken met andere gelovigen. In hoofdstuk 6 komen de verschillende doelen van 'godliness', zoals Watson die beschrijft, aan de orde: de eer van God, het heil van medemensen en de goede voorbereiding op het sterven. De volgende hoofdstukken plaatsen Watson in zijn historische en theologische context. Johnston signaleert terecht dat Watson theologisch en spiritueel in de traditie van het vroege puritanisme staat, terwijl hij in het bredere kader van de klassieke westerse spirituele traditie met name invloed ziet van Augustinus, Bernardus van Clairvaux en

Calvijn. Watsons context komt echter ook naar voren in zijn polemieken tegen verkeerde vormen van 'godliness', zoals hij bij rooms-katholieken en arminianen signaleerde, evenals bij zogenaamde 'carnal protestants', waarmee hij de vele gemeenteleden aanduidde bij wie hij het geloof grotendeels zag opgaan in traditie en vormelijkheid. De hoofdstukken 9 en 10 plaatsen Watsons spiritualiteit in theologisch kader, met name vanuit zijn hoofdwerk *A Body of Practical Divinity*, zijn verklaring van de *Westminster Confession*. Op theologisch gebied blijken de triniteitsleer en de verlossing van de zonde door Christus de pijlers te zijn waarop 'godliness' rust. Echte vroomheid is volgens Watson immers de dankbare reactie op het verlossingswerk van de drie-enige God. In deze hoofdstukken passeren thema's als roeping, rechtvaardiging, geestelijke adoptie, heiliging, liefde, ijver en blijdschap de revue. Ten slotte gaan de hoofdstukken 11 en 12 in op het lijden, een notie die bij Watson afzonderlijke aandacht krijgt, wat niet verrast als wij beseffen dat hij persoonlijk met verdrukking in aanraking is gekomen.

Waardevol is dat via Johnstons studie van Watson verschillende karakteristieken van het late puritanisme helder in beeld worden gebracht, zoals de aandacht voor het onderscheid tussen echte vroomheid en valse uitingsvormen ervan, voor geloofsopbouw en geestelijke ervaring. Enerzijds worden op deze manier aanzienlijke overeenkomsten met het vroege puritanisme zichtbaar, maar anderzijds komen we ook ontwikkelingen op het spoor, zoals een sterker accent op beleving, op verinnerlijking en op de omgang met lijden.

Het is voor mij overigens wel de vraag of Watson de puriteinse vertegenwoordiger is die 'godliness' het meest omvattend heeft besproken. Hiervoor zou evengoed John Owen in aanmerking kunnen komen, want bij hem vinden we een even gerijpte vorm

van puritanisme waarin het geestelijke leven als de gerichtheid op God Drie-enig uitvoerig en diepgaand aan de orde komt. Tegelijk is het natuurlijk een goede zaak dat andere late puriteinse vertegenwoordigers dan Owen, Baxter en Bunyan aandacht krijgen en dan is Thomas Watson inderdaad een voor de hand liggende keuze. De winst van Johnstons studie is in elk geval haar bijdrage aan de verdere ontsluiting van de puriteinse geestelijke wereld.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Elizabeth Clarke en Robert W. Daniel (red.), *People and Piety: Protestant Devotional Identities in Early Modern England* (Manchester: Manchester University Press, 2020) 293 p., £ 80.00 (ISBN 9781526150127).

Historici van het vroegmoderne Engeland hebben de laatste jaren meer aandacht gekregen voor het geleefde geloof (*lived religion*). De reden hiervan is niet alleen dat er gewoon vele en veelsoortige devotieele teksten in die periode zijn verschenen, maar ook dat de aandacht voor persoonlijke identiteit, voor beleving en emotie sterk is toegenomen. Er is een soort ‘devotional turn’ in het onderzoek gekomen, zoals het woord vooraf van deze bundel essays stelt. In het inleidende essay wordt het onderscheid tussen ‘devotional identity’ en ‘denominational identity’ uitgelegd. Met de eerstgenoemde term wil de redactie aangeven dat het geleefde geloof verrassende verbindingslijnen over kerkmuren heen trok, terwijl het tweede begrip laat zien dat devotieele uitingen tegelijk werden ingekleurd door de eigen kerkelijke context. Uiteenlopende devotieele bronnen komen in deze bundel aan de orde: boeken, gebeden, gedichten, liederen,

preken en preeknotities, dagboeken, autobiografieën en zelfs toneelstukken. Verder is eveneens gelet op de uiteenlopende auteurs van vroomheidsgeschriften, zoals predikanten, ontwikkelde gemeenteleden, artsen, advocaten en drukkers, alsook op de invloed van verschillende verbanden als de familie, het huis of de kerkelijke gemeente.

Interessant is de hoofdonderscheiding die wordt gehanteerd tussen de plaats van het geleefde geloof (*site*) en het genre ervan (*type*). In de eerstgenoemde sectie komt de rol van religieuze gemeenschappen, het gezin, het theater en de gevangenis aan de orde. Enkele specifieke voorbeelden geven kleur aan het geheel, zoals de in hoofdstuk 3 door Ann Hughes geanalyseerde preeknotities, die een significante plaats kregen in de vroomheid van een puriteinse familie. Terwijl het begon met één gezinslid dat notities maakte van de preek, groeide de bespreking ervan uit tot een vast onderdeel van de gezinsgodsdienst en bleek deze geestelijke praktijk uiteindelijk de totale familie te beïnvloeden. In hoofdstuk 4 analyseert William J. Sheils *A Family Altar* (1693), de door de puriteinse prediker Oliver Heywood (1630-1702) geschreven handleiding voor de gezinsgodsdienst. Toen het gemeentelven van dissenters na de periode van vervolging aan het einde van de 17de eeuw weer moest worden opgebouwd, had Heywood zorgen over de kerkelijke betrokkenheid. Met het oog op geestelijk herstel ruimde hij een belangrijke plaats in voor de huisgodsdienst. Zijn geschrift bleek aanzienlijke invloed uit te oefenen. Zelfs de gevangenis kon een plaats worden waar de vroomheid opbloei- de, zoals hoofdstuk 7 beschrijft. In de vroegmoderne tijd kwamen namelijk niet alleen allerlei soorten criminelen op die plaats terecht, maar ook martelaren, die door hun getuigenis soms een beslissende geestelijke invloed op medegevangenen hadden. Andere hoofdstukken beschrijven het geleef-

de geloof in de context van het theater, de spirituele autobiografie en de poëzie.

De tweede afdeling van deze bundel analyseert uiteenlopende genres van geleefd geloof, zoals de spirituele autobiografie, religieuze poëzie en geschriften in de sfeer van de *ars moriendi*. In het boeiende hoofdstuk 12 gaat Sylvia Brown in op de poëzie van Richard Baxter, een van de bekendste en kleurrijkste puriteinse vertegenwoordigers. Terwijl Baxters spirituele geschriften meestal geen sterk gevoelsmatige vroomheid vertolken, was dat in zijn gedichten – *Poetical Fragments* (1681) en *Additions to the Poetical Fragments* (1683) – wel het geval. Daar komen vooral de emoties verdriet en verlangen ter sprake, die werden gestimuleerd door het recente verlies van zijn vrouw Margaret. Met zijn gedichten wilde Baxter troost bieden aan andere vromen die met verlieservaringen te maken hadden gekregen. De laatste twee hoofdstukken beschrijven vroomheid in tijden van ziekte en rond het sterfbed. De veelal ongepubliceerde bronnen hadden vaak de bedoeling om de lezer indringend te wijzen op de juiste geestelijke houding in periodes dat het leven werd bedreigd. Vooral de *ars moriendi*-teksten stonden in een spirituele traditie die de lezers wilde doordringen van de gedachte dat alleen het geleefde geloof uitzicht bood over dood en graf heen.

Het waardevolle van deze bundel essays is dat ze, evenals de hierboven besproken studie van Warran Johnston, uiteenlopende uitingen van vroegmoderne Engelse vroomheid aan de orde stelt, waarbij ook de puriteinse variant aandacht krijgt. Hoewel puriteinse vroomheid eigen kenmerken had, stond ze in het bredere kader van de toegenomen concentratie op innerlijke geestelijke beleving. Een duidelijk nadeel van dit boek is dat de verschillende genres, contexten en auteurs van geleefd geloof veel aandacht krijgen, terwijl de geestelijke inhoud van de

bronnen en de theologische basis van de vroomheid nogal summier worden besproken. Met name de ‘puriteinse’ hoofdstukken over Heywood en Baxter evenals dat over het sterfbed laten echter zien dat ‘lived religion’ onlosmakelijk samenhangt met de kennis van Gods heil in Christus.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Theo Basoski, *Voor de Heer en voor Oranje: Simon Oomius en zijn orangistische bazuinen (1672-1674)* (Hilversum: Verloren, 2020) 208 p., € 25,00 (ISBN 9789087048242).

In deze overzichtelijke dissertatie, verdedigd aan de Theologische Universiteit Kampen, bespreekt Basoski de vijf geschriften die Simon Oomius in en kort na het rampjaar 1672 schreef met telkens in de titel het woord ‘bazuin’. Er verschenen in die tijd veel van dergelijke geschriften die betrekking hadden op de actuele politieke situatie. Naast anderen hielden zeker ook theologen zich op deze manier intensief bezig met een vorm van ‘publieke theologie’. Het proefschrift levert een bijdrage aan het onderzoek naar confessionalisering en orangisme in de 17de eeuw.

Oomius profileert zich als predikant van de publieke kerk met een boodschap voor de inwoners van de Republiek, waarbij hij zijn standpunten extra theologisch gezag geeft door het gebruik van allerlei bijbelteksten. Hij stelt zich in zijn Oorlogsbazuin 1 en 2, Troostbazuin, Triomfbazuin en Vredesbazuin vierkant op achter prins Willem III en gaat daarin zelfs zo ver dat hij de moord op Johan en Cornelis de Witt impliciet goedkeurt. Zijn geestverwant Simon Simonides ging zelfs nog een beslissende stap verder door in zijn ‘De worsteling Jacobs’ naar aanleiding van de mislukte aanslag op Johan

de Witt in juni 1672 de aanslagpleger, Jacob de Graaff, als een heilige neer te zetten en zo bij te dragen aan de sfeer waarin de moord op de gebroeders in augustus kon plaatsvinden. De politieke standpunten van Oomius worden door Basoski helder geanalyseerd, met de nadruk op de theologische verklaringen die voor deze standpunten zijn te geven.

Indringende vragen moeten worden gesteld bij het bijbelgebruik en de gevolgde hermeneutiek van Oomius. Het is goed en nodig dat predikers de tijd duiden vanuit het Woord. Maar het luistert hier zeer nauw. Hoe voorkomen we dat er misduiding en kortsluiting ontstaan vanuit eigen al dan niet onderkende belangen en vanuit ideologische preoccupaties? Aan de hand van Oomius' concrete toepassing van bijbelteksten zou een kritische bezinning kunnen plaatsvinden op wat nu werkelijk profetische prediking is. Basoski blijft bescheiden en terughoudend in zijn kritiek, maar geeft wel aanzetten voor deze nadere bezinning.

Oomius verdedigt in zijn 'bazuinen' met verve de leer van de rechtvaardige oorlog en ontvouwt zijn ideaal van een confessionele staat, 'Nederlands Israël'. Maar doet hij recht aan het verschil tussen Oude en Nieuwe Testament, tussen de unieke plek van het volk Israël in de heilsgeschiedenis en de positie van het Nederlandse volk dat als zodanig toch niet Gods verbondsvolk kan worden genoemd? De vraag stellen is haar beantwoorden. Hoe komt in het denken van Oomius de vreemdelingschap van de christen naar voren die toch de verbondenheid met het aardse vaderland moet relativiseren? Bijbelteksten functioneren in Oomius' betoog te gemakkelijk als illustraties bij zijn eigen positiekeuzes. Voor hem betekende vroomheid onder meer concrete steun voor de oorlogspolitiek van Willem III. Oog voor wat genoemd is 'het euvel van de vereenzelviging' had hij kennelijk niet.

Positief blijft in elk geval dat Oomius

vanuit doorleefde vroomheid existentieel betrokken was op het wel en wee van zijn land en volk. In onze tijd zou hij ongetwijfeld een twitterende theoloog zijn geweest die van tijd tot tijd aanschoof bij talkshows. Basoski heeft op verdienstelijke wijze een miniatuur op het grote doek van de Nederlandse kerkgeschiedenis in het licht gesteld.

Veenendaal

J. Hoek

Thomas Breimaier, *Tethered to the Cross: The Life and Preaching of Charles H. Spurgeon* (Downers Grove: InterVarsity Press Academic, 2020) 282 p., \$ 35.00 (ISBN 9780830853304).

Hoewel al veel is geschreven over de bekende 'prins der predikers' Charles H. Spurgeon, is zijn hermeneutiek nog niet eerder aan de orde gesteld. Via de invalshoek van Spurgeons omgang met de Bijbel laat Thomas Breimaier diens theologische en spirituele eigenheid mooi naar voren komen. We kunnen dit academische onderzoek dan ook gerust het beste noemen dat tot nu toe over deze baptistenprediker is verschenen.

Breimaier laat zien dat twee kernpunten Spurgeons hermeneutiek hebben bepaald: de gekruisigde Christus en bekering. Deze insteek heeft onmiskenbaar een autobiografische ondertoon, want Spurgeon groeide op in een 19de-eeuwse tak van het Engelse non-conformisme dat in de traditie van puriteinen en methodisten stond. Puriteinse invloed was zichtbaar in de boekenkast van Spurgeons opa, waar de jonge Charles in aanraking kwam met Bunyans *Pilgrim's Progress*, het werk dat hem levenslang zou inspireren. Methodistische invloed kwam naar voren rond zijn bekering, toen hij in 1850 'toevallig' terechtkwam in een klein methodistenkerkje, waar een ongeleerde voorganger over

Christus preekte en zich plotseling tot Spurgeon richtte, die door dit persoonlijk gerichte appèl tot geestelijke bevrijding kwam. De nauwe samenhang van de gekruisigde Christus en bekering zien we niet alleen in Spurgeons belangrijkste erfenis, zijn preken, maar eveneens in zijn overige werken - met name in het tijdschrift *The Sword and the Trowel* - en in het onderwijs aan het door hem opgerichte Spurgeon's College.

Breimaiers onderzoek krijgt reliëf doordat hij Spurgeons omgang met de Bijbel plaatst in het Britse victoriaanse tijdperk, waarin hij twee opvallende aandachtspunten ziet. Terwijl de Bijbel een nadrukkelijke plaats innam onder grote delen van de bevolking, werden Britse universiteiten en theologen in toenemende mate beïnvloed door de Duitse historisch-kritische methode van schriftonderzoek. Hoewel Spurgeon waardering had voor theologen die op wetenschappelijk niveau een zo nauwkeurig mogelijke exegese van de bijbelteksten voorstonden, was hij uiterst kritisch op ontwikkelingen die afleiden van de volgens hem onveranderlijke bijbelse heilskern van kruis en bekering. Deze kern bleek al maatgevend voor Spurgeons vroege prediking (hoofdstuk 2) en was de rode draad in zijn schriftverstaan, zoals de hoofdstukken 3 (Oude Testament) en 4 (Nieuwe Testament) aangeven. Hoofdstuk 5 gaat in op de latere Spurgeon, die terecht kwam in de *Downgrade Controversy*, een voor hem uitputtend geding met moderne tendensen in de kring van de Engelse baptisten, die voortkwamen uit een veranderde schriftvisie. Hij zag dat geloofsnoties, die voor hem centrale betekenis hadden, zoals de betrouwbaarheid van de Schrift en de plaatsvervangende verzoening door Christus, onder toenemende druk kwamen te staan. Na uitvoerige discussies verliet Spurgeon uiteindelijk de landelijke unie van baptistengemeenten. Het laatste hoofdstuk geeft een inkijk in het curriculum van het

Spurgeon's College, waar aandacht voor de bijbelse grondtalen gepaard ging met onderwijs in de reformatorisch-puriteinse theologische traditie en studenten vooral werden gevormd tot bewogen Christusverkondigers.

Het onderzoek van Breimaier laat een dubbele indruk na. De sterke focus op de gekruisigde Christus en op bekering betekende dat Spurgeons uitleg van de Schrift een zekere voorspelbaarheid kende. Welke tekst hij ook maar als uitgangspunt nam, hij kwam altijd terecht bij de twee genoemde kernnoties. Hierdoor had hij te weinig aandacht voor zowel de historische achtergrond van de teksten als de theologische eigenheid van de afzonderlijke bijbelboeken, wat met name in zijn preken uit het Oude Testament merkbaar is. Waarschijnlijk werd deze versmalling gedeeltelijk bevorderd door Spurgeons bewuste keuze om bijna altijd over losse teksten te preken en dus geen *lectio continua* te volgen. Er is echter ook een andere kant, die wat mij betreft zwaarder weegt. Spurgeons hermeneutische versmalling betekende namelijk tegelijk een evangelische concentratie. Hij kon het heil kernachtig en levendig verkondigen, in de zin dat hij als geen ander de gave bezat om het evangelie van de gekruisigde Christus op een directe, persoonlijkgerichte, indringende en uitnodigende manier bij zijn hoorders te brengen. Zijn levenslange vertolking van het paulinische adagium (1 Kor. 2:2) en de daarmee verbonden opwekking tot bekering hebben niet alleen tientallen jaren lang de veruit grootste gemeente in Engeland samengebracht, maar eveneens velen buiten de Metropolitan Tabernacle en in de tijd erna aangesproken. We kunnen Spurgeon dan ook gerust een van de grootste gestalten uit de 'history of preaching' noemen. Breimaiers heldere studie heeft daarbij nog eens nadrukkelijk de vinger gelegd.

Karel Blei, *Karl Barth en zijn theologische weg door de tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018) 412 p., € 37,50 (ISBN 9789023955375).

Ter gelegenheid van het herdenkingsjaar van Karl Barths overlijden schreef de voormalige secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk een theologische biografie over Barth. Als inleiding op de persoon en het werk van Barth is het boek heel geschikt voor beginnende theologiestudenten en andere geïnteresseerden. De kracht van deze biografie ligt in de verbinding tussen Barths levensgeschiedenis, de veranderende en soms spannende historische contexten waarin hij schreef en de inhoud van zijn rijke theologische gedachten. Zo komen niet alleen alle delen van de *Kirchliche Dogmatik* in hun oorspronkelijke context aan de orde, maar passeren ook Barths andere publicaties en lezingen de revue.

De auteur beschrijft hoe Barth 'vanuit zijn concentratie op Jezus Christus nieuw licht wierp op traditionele noties van het christelijk geloof' (19). Hij is bezorgd dat Barths theologie weinig meer te zeggen heeft in een context waarin het interreligieuze gesprek de toon zet. De congenialiteit van de auteur is een kracht; Blei weet Barths positie steeds invoelend te verwoorden en het boek leest gemakkelijk terwijl de stof soms toch behoorlijk complex is. Tegelijk maakt deze congenialiteit het boek ook iets minder spannend, omdat het knelpunten uit Barths biografie – zoals de relatie met zijn secretaresse, Charlotte von Kirschbaum (1899–1975) – en uit zijn theologie – zoals de visie op en verhouding met het jodendom – op een vergoelijkende toon beschrijft vanuit het perspectief van Barth. Zijn vrouw Nelly Hoffmann (1893–1976) kon zich maar moeilijk in de driehoeksrelatie schikken, maar aanvaarde toch Charlotte als huisgenoot, maar anderzijds schrijft hij dat

Charlotte 'aanvaardde dat zij niet de enige vrouw in Barths leven zou worden' (53). Hier zou je toch wel iets meer kritische distantie mogen verwachten. Barth kon zich over zijn persoon en over de invloed van zijn denken erg bescheiden uitdrukken. Hij was maar een klokkenluider die bij het tastend beklimmen van de toren per ongeluk het klokkentouw gegrepen had. Zijn theologie was slechts een corrigerende voetnoot. Tegelijk was Barth zich natuurlijk ook zeer goed bewust van zijn positie en invloed. Hoe verhouden zelfrelativering en zelfbewustzijn zich tot elkaar?

Barths visie op Israël komt verschillende keren aan de orde en Blei concludeert dat het Barth niet lukt om tot een positieve, open relatie met het jodendom te komen. Hij stelt daarbij wel de vraag of dat niet anders gekund en ontmoeten had, maar de conclusie dat Barth juist in zijn negatieve kwalificaties het blijvende uitzonderlijke van het jodendom respecteert (337) is een erg positieve duiding van een pijnpunt in Barths theologie.

Hetzelfde geldt van de bespreking van Barths visie op de doop. Blei laat tussen de regels door wel merken Barths verwerping van de kinderdoop af te wijzen, maar beschrijft diens positie tegelijk als een bijna onontkoombaar gevolg van de kritiek op de volkskerk in Duitsland waarvan hij de gevaren in de Tweede Wereldoorlog en in de aanloop daarnaartoe zo duidelijk had gezien. Iets meer kritische theologische analyse had wel gemogen. De lezer wil nu eenmaal ook graag weten wat Blei als kenner van Barth er zelf van vindt.

Het boek is met name zo'n goede introductie in Barths denken omdat Blei veel citeert en parafraseert. Zo hoor je als het ware *his Master's voice* in dit boek doorklinken. Het is juist daarom wel jammer dat de citaten niet van een voetnoot voorzien zijn, omdat je soms even het Duits zou willen lezen of het verband zou willen zien.

Het publiceren van deze inleiding op 86-jarige leeftijd is een zeer knappe prestatie en we mogen blij zijn dat de auteur die met vele publicaties in *In de Waagschaal* blijk gegeven heeft van zijn kennis van Barths theologie dit alles nu heeft samengebracht. Zijn bij de verschijning van het boek geuite zorg dat ‘in de theologische opleiding aan studenten niet of nauwelijks meer teksten van Barth ter lezing opgegeven worden’ (interview in het *Reformatorsch Dagblad*) kan ik trouwens wel wegnemen. Barth wordt nog wel degelijk door docenten opgegeven, al mag dat niet meer in het Duits.

H. van den Belt

Gerard den Hertog, Kees van der Kooi, Rinse Reeling Brouwer e.a. (red.), *De weerbarstige Barth: Ongegeneerd over God spreken in theologie, politiek en interreligieuze verhoudingen* (Utrecht: KokBoeken-centrum, 2019) 207 p., € 16,99 (ISBN 9789043532938).

Op 10 december 2018 was het precies vijftig jaar geleden dat Karl Barth overleed. Reden om diverse studiedagen te beleggen, want ja, zijn theologie vraagt nog steeds om bestudering. In dit boek zijn de bijdragen op drie studiedagen gebundeld. Dit levert een heel divers boek op. Dat is zowel de kracht alsook de zwakte van deze bundel. In het eerste deel zijn bijdragen te vinden over Barths relevantie voor hedendaagse kerkelijke theologie, waaronder ook verhalen van een drietal predikanten die vertellen welke rol Barth in hun pastorie speelt. Vervolgens cirkelen de bijdragen in het tweede deel rond de thematiek van Barths Tambachlezing ‘Der Christ in der Gesellschaft’ (1919): wat leren we van Barth voor stellingname in politiek en maatschappij, toegespitst op het ecologische vraagstuk?

En in het derde deel staan bijdragen over Barths centrale stelling dat alle religie ongeleefd is en wat dit betekent voor onder andere de interreligieuze dialoog. Dit levert een bont palet op aan verhalen. Wie een globaal beeld wil van de manier waarop Karl Barths theologie vandaag begrepen en gebruikt wordt, kan in dit boek goed terecht.

Wat Barth zo’n honderd jaar geleden zo ineens in het middelpunt van de belangstelling plaatste, was zijn ongegeneerde spreken over de levende God bij wie alles begint. Hij kiest voor een leven met mensen in plaats van andersom. Het verfrissende van Barths theologie is zijn theocentrische stellingname in een academisch klimaat dat volledig door de filosofie van Kant was bepaald. Dat dit nog steeds relevant is in een cultuur zonder God maakt Kees van der Kooi in een mooi overzichtsartikel duidelijk. Boeiend is ook de vraag die Maarten Wisse in zijn artikel opwerpt, namelijk of we Barth niet achter ons moeten laten. Is zijn theologie niet te triomfantelijk en daarmee te stellig, wat alsnog tot een burgerlijk protestantisme leidt? Helemaal overtuigend is Wisses argumentatie niet, zeker niet als je Barth zelf uit eerste lezing kent waar de spanning haast op elke bladzijde te tasten is.

Na een aftrap in het tweede deel door opnieuw Kees van der Kooi over de rede van Barth voor de religieus-socialisten in Tambach, hebben de daaropvolgende bijdragen weinig meer met Barth te maken. Het gaat vooral over de revolutionaire stellingname van de Partij voor de Dieren. Niet zo vreemd als je Marianne Thieme, toenmalig leider van die partij, uitnodigt een bijdrage te presenteren. Interessant om haar verhaal en de reacties daarop te lezen, maar je vraagt je toch af wat dit nog met Barth te maken heeft, zeker als de ene na de andere schrijver zich haast om te zeggen dat hij of zij zeer weinig tot niets van Barth gelezen heeft. Positieve uitzondering in dit deel vormt het verhaal

van At Polhuis die minutieus de verschillen tussen de eerste en de tweede druk van de *Römerbrief* beschrijft waar het gaat om de metafoor van het lichaam en de leden (Rom.12:3b-6a) en de politieke consequenties die dit heeft: 'Elk titanendom, elke suggestie alsof deze revolutie de goddelijke representeert is uitgesloten' (109).

Het laatste deel van het boek heeft als vertrekpunt de weerbarstige stelling van Barth dat religie ongeloof is. Hoe werkt Barth deze stelling uit en wat heeft het te zeggen voor het 'leven van de kinderen van God' (Gerard den Hertog)? Hoe actueel is deze stelling in hedendaagse theologie en in de ecclesiologie (Mirjam Elbers)? Of zit het ons juist in de weg in het gesprek met andere godsdiensten (Benno van den Toren)? In zijn artikel worden belangrijke voorstellen gedaan om vanuit Barths theologie verder te denken over het theologische kader voor een interreligieuze ontmoeting. Wessel ten Boom stelt de vraag hoe Barth in het kader van de vraag naar religie als ongeloof denkt over de joden. Dit artikel laat mooi zien hoe spannend Barths theologie kan zijn als hij nadenkt over de zin van antisemitisme, dat 'stupide, boze werk dat altijd als de pest weer uitbreekt' (166). Het artikel van Rinse Reeling Brouwer over Barth, Volf en de verhouding tot de islam is het lezen waard.

De vele invalshoeken in deze bundel worden mooi samengenomen in het slotartikel van Edward van 't Slot, waarin hij pleit om in al Barths theologie 'eschatologische' tonen aan te slaan. Wie niet net als Barth beseft met lege handen voor God te staan, komt ook niet toe aan de onverwoestbare hoop en vreugde die zijn theologie nu juist zo kenmerken.

Apeldoorn

J.M. Beute

George Harinck en Hans-Georg Ulrichs (red.), *Naaste verwanten / Nahe Verwandte: Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw / Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert* (Amersfoort: De Vuurbaak, 2020) 408 p., € 24,99 (ISBN 9789055605781).

Deze bundel bevat bijdragen die oorspronkelijk werden uitgesproken op een conferentie in Wuppertal (2018) over de beïnvloeding door Duitse gereformeerden van Nederlandse geestverwanten en omgekeerd. Met het oog daarop zijn vooral de bijdragen van Hans-Georg Ulrichs en Kees van der Kooi instructief, die respectievelijk het Duitse perspectief op Nederland en het Nederlandse perspectief op de Duitse theologie behandelen. Veel van de contacten blijken om Karl Barth te cirkelen, maar er was meer. Ulrichs laat zien hoe onder invloed van Wilhelm Kolffhaus de Nederlandse situatie voor de Eerste Wereldoorlog in Duitsland werd waargenomen als 'Kuyper tegen de rest'. Duitse gereformeerden waren een minderheid, die zich optrok aan wat er in Nederland gebeurde. In een latere fase draaide het om Karl Barth. In het laatste deel van de 20ste eeuw vormden de handreikingen van de kant van de hervormde synode oriëntatiepunten voor Duitse gereformeerden. Van de andere kant noteert Kees van der Kooi dat sinds het Engels *lingua franca* is geworden in de theologie, de Nederlandse oriëntatie op Duitsland minder is geworden.

Veel bijdragen in deze bundel behandelen personen: Georg Plasger schrijft over Kohlbrugge, Albert de Lange over J.H. Gunning, Niels den Hertog over Jan Koopmans, Jurjen Zeilstra over Willem Visser 't Hooft, Dirk van Keulen over Arnold van Ruler en Jürgen Moltmann en Gerard den Hertog over Hans Joachim Iwand. George Harinck belicht de vroege Nederlandse receptie van

Bonhoeffer: die was er nauwelijks, totdat Bonhoeffers werk werd ingezet om de seculiere samenleving te duiden. De kibboets Nes Ammim krijgt verhoudingsgewijs veel aandacht met twee complete bijdragen, van Gert van Klinken en Thomas Kremers. Dat lijkt mij niet helemaal in balans.

Naast hoofdstukken over personen zijn er ook enkele hoofdstukken over ontwikkelingen en vergelijkingen. Leon van den Broeke biedt een helder overzicht van de receptie van de *Barmer Thesen* in Nederland en Rolf-Ulrich Kunze plaatst gereformeerde politiek in Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland naast elkaar, met een verrassende rol voor Joop den Uyl. Het artikel van Douwe Visser over de verschillen tussen Nederland en Duitsland biedt weinig nieuws: dat Nederland een andere koloniale geschiedenis heeft, dat beide landen een verschillende positie hadden in de Tweede Wereldoorlog en dat de deling van Duitsland impact had, is weinig verrassend.

Dat dit boek bijdragen in het Duits en in het Nederlands bevat, is te begrijpen, maar de logica achter twee Engelstalige bijdragen (geschreven door Nederlanders) zie ik niet. Intussen is het mooi dat er op deze manier gestudeerd wordt op theologisch grensverkeer met de oosterburen. Helaas wordt dat er niet gemakkelijker op nu nieuwe generaties theologen nauwelijks meer Duits lezen, en Duitse gereformeerden zeker niet in aantal groeien. Dit boek legt er getuigenis van af dat waar kruisbestuiving plaatsvindt, deze vruchtbaar werkt.

Kampen

A. Huijgen

C.M. van Driel, *Een wereld op zichzelf: Prof. Gerard Wisse (1873-1957)* (Heerenveen: Groen, 2020) 504 p., € 34,99 (ISBN 9789088972669).

Een eerlijk verhaal schrijven over iemand die honderd boeken schreef en tienduizend (!) redevoeringen hield, valt niet mee. Wanneer het ook nog iemand betreft die binnen de kring van de bevindelijk-gereformeerden als een autoriteit geldt, vraagt dit niet alleen doorzettingsvermogen, maar ook de bereidheid om moeilijke keuzes te maken met betrekking tot het weergeven van de schaduwzijden van die persoon. Dr. C.M. van Driel toont dat doorzettingsvermogen en die bereidheid in zijn bronnenstudie en waarheidsvinding met betrekking tot de persoon en het werk van prof. Gerard Wisse (1873-1957). Dat resulteert in wat hijzelf noemt 'diepteboringen in Wisse, zonder de man geheel te kunnen peilen, thematische studies' die een 'behoorlijk compleet beeld' geven van 'de christelijk-gereformeerde Wisse en diens ontwikkeling'. Zijn doel is: 'een aantal cruciale episodes uit Wisses leven door te lichten'. 'Doorlichten' als synoniem van het maken van een röntgenfoto, is een goede omschrijving van wat Van Driel in dit boek doet. Een röntgenfoto brengt zaken aan het licht, maar is nadrukkelijk geen (fraaie) portretfoto. Wat Van Driel laat zien, is bij tijden stevig slikken. Wisse was bepaald geen heilige. 'De zoektocht leverde onaangename verrassingen op, zoals buitenechtelijke affaires.' Van Driel, die geschiedenis, theologie en archivaliek studeerde en tal van boeken over de geschiedenis van het Nederlands protestantisme publiceerde, geeft met de titel van zijn boek - *Een wereld op zichzelf* - scherp aan hoe Wisse 'tegen de wereld van zijn dagen aankeek, maar ook de wereld die hij zelf schiep, in zijn gedachten, beelden, opstelling en gedrag. De wereld waarin Wisse in eigen ogen een belangrijk centrum

en oriëntatiepunt was.’ Een centrum dat door de eigen middelpuntzoekende krachten – zo blijkt uit dit boek – zodanig werd beschadigd, dat het moeilijk wordt om ‘over de hele linie respect op te brengen voor het opereren van deze singuliere man, die in veel opzichten ondoorgroendelijk is en blijft, de vele publieke zelfbespiegelingen ten spijt.’

Gerard Wisse wordt in 1873 geboren, begint in 1892 in Kampen zijn opleiding tot predikant aan de Theologische School van de Gereformeerde Kerken. In 1898 wordt hij in Gouda bevestigd als predikant. Naast zijn werk in de prediking, houdt hij overal in het land redevoeringen over allerlei politieke, maatschappelijke, ethische en theologische onderwerpen. Hij trekt met deze redevoeringen (stamp)volle zalen. Veel ervan verschijnt ook in druk.

In 1920 gaat Wisse over naar de Christelijke Gereformeerde Kerk. Hij wordt daar predikant. Van Driel geeft een grondig overzicht van wat er allemaal speelde rondom het vertrek uit de Gereformeerde Kerk en Wisses ‘intocht’ in de Christelijke Gereformeerde Kerk. Daarna geeft hij uit de bronnen weer hoe Wisse als predikant functioneerde. Daarin bleek een verschil tussen leer en leven: noemt hij op papier het pastoraat het ‘cement der gemeente’, in de praktijk laat hij het volkomen versloffen.

In 1925 wordt Wisse lector aan de Theologische School te Apeldoorn. In 1928 volgt zijn benoeming tot hoogleraar (o.a. in de homiletiek). Hij blijft dat tot 1936, als hij terugtreedt en weer predikant wordt. Zelfs na Van Driels uitgebreide weergave vanuit allerlei bronnen, blijven er aan deze geschiedenis onduidelijkheden kleven.

In zijn werk als hoogleraar blijkt dat Wisse zich met name identificeert met de behoudende kant van de kerk. Ook na zijn periode in Apeldoorn stimuleert hij door zijn gedrag dat de rechterflank van de CGK zich steeds meer gaat profileren. In 1953 is

hij de (belangrijkste) auteur van de kanselboodschap namens de generale synode. Een boodschap waarin met name de behoudende stem uit de kerken tot klinken komt. Daarmee werd hij de inspirator van de (later ontstane) richting van Bewaar het Pand.

Van Driel gaat ook in op de houding van Wisse tijdens de oorlog; Wisse verdiende ‘bepaald niet een brevet van goed Nederlanderschap’.

In het boek krijgen we ook een beter beeld van de omstandigheden en verhoudingen in de familie Wisse. Vooral in deze delen van het boek krijgt het beeld van de ‘gevierde (kansel)redenaar’ een pijnlijke correctie. Niet alleen aan de opvoeding, ook aan de omgang met zijn vrouw en aan de huwelijks-trouw blijkt nogal wat te ontbreken.

Al met al schetst Van Driel een eerlijk, maar pijnlijk, beeld van een man die grote invloed had en heeft (via zijn bevindelijke bestsellers) op de rechterflank van de gereformeerde gezindte. Hij doet dat op een vak-kundige en verantwoorde wijze. Het is merkbaar dat hij duidelijk reserves heeft bij de mens Wisse, maar evenzeer ook respect voor zijn werk en voor zijn persoonlijke omgang met God (zelfs al is dat voor hem niet zomaar te rijmen met Wisses levenswandel).

Bodegraven

A. van der Knijff

Herman de Liagre Böhl, *Bijbel en Babel: Frans de Liagre Böhl, 1882-1976* (Amsterdam: Prometheus, 2021) 358 p., € 39,99 (ISBN 9789044643534).

Als ervaren biograaf heeft Herman de Liagre Böhl leven en werk van zijn vader beschreven. F.M.Th. Böhl was de man die de assyriologie in Nederland vormgaf. Privé leefde hij heel teruggetrokken. Als wetenschapper

én popularisator verwierf hij een uitstekende naam.

Frans Böhl was het jongste kind van hoogleraar Eduard Böhl uit Wenen, schoonzoon van Kohlbrugge. Frans was een telg uit Böhls tweede huwelijk met Jacoba baronesse van Verschuer uit Nederland. Beide ouders waren vurige aanhangers van Kohlbrugge. Frans koos theologisch een andere weg, maar bleef zijn leven lang gelovig en kerkelijk. Hij studeerde in Duitsland en bleef zich ook altijd sterk op de Duitse wetenschap oriënteren – en niet alleen op de wetenschap daar.

Zijn toekomst zocht Böhl echter in Nederland, waar zijn moeder en zussen na het overlijden van Eduard waren gaan wonen. In 1913 werd hij er hoogleraar Hebreeuwse taal en oudheden in Groningen. In 1927 ging hij de leerstoel Assyriologie in Leiden bezetten. Zijn indrukwekkende carrière werd institutioneel bestendigd door de oprichting van het studiegezelschap *Ex Oriente Lux* (1933) en van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (1939).

In Leiden vergaarde Böhl roem, maar ondervond hij ook tegenwerking. Böhls sympathie voor Duitsland en zijn politiek conservatisme maakten dat hij in de jaren dertig een graag geziene gast was van keizer Wilhelm II in Doorn. Zijn tweede echtgenote vond hij in Duitsland. Hij was zeker geen nationaalsocialist, maar zijn reputatie leed schade door zijn aarzelende optreden. Kort na de bevrijding werd hij gepasseerd voor de functie van rector magnificus. Op verzoek van de oudste kinderen werd er toen thuis ook niet langer in het Duits gecommuniceerd. Böhl begon in 1946 te regelen dat het Duitse odium van zijn naam afging door die te laten voorafgaan door *De Liagre*, de naam van een van zijn grootmoeders.

In de weergave van zijn vaders werk rijst de vraag of *De Liagre* Böhl hem helemaal begrepen heeft. De breedte wordt herhaaldelijk te sterk gecontrasteerd in historisch-lite-

rair versus theologisch. Het lijkt me reëler te constateren dat Böhl weliswaar zijn focus heeft gewijzigd, maar altijd zowel historisch-filologisch als theologisch bezig is gebleven. De auteur laat trouwens zien dat ook Böhls historisch werk blijk bleef geven van theologische affiniteit. Böhl had in 1924 ook graag de overstap gemaakt naar de leerstoel Semitische talen én de uitlegging van het Oude Testament aan de Amsterdamse gemeentelijke universiteit. Definitief afscheid van de theologie nam hij nooit. Ergens concludeert de auteur ook terecht dat er in het levenswerk van zijn vader een gerichtheid op het Oude Testament zichtbaar bleef (179). De godsdienst van Israël, met name de boodschap van de profeten, bleef voor hem ook een unieke meerwaarde houden boven Babel.

Zwaarwegender is dat de auteur een spanning tussen geloof en wetenschap op zijn vader projecteert die niet zichtbaar is in diens uitlatingen. Het is de historicus-archeoloog versus de 'gelovige theoloog' (bijv. 129). Böhl rekende zich tot de ethisch-orthodoxe richting in de Hervormde Kerk, die in de Bijbel de boodschap van God las, maar zich niet vast wilde leggen op een uitgewerkte inspiratietheorie. Dit gaf bijbelwetenschappers van die richting de ruimte om de gegevens en verhalen in de Bijbel in meerdere of mindere mate als historisch te accepteren. Dat was geen kwestie van hetzij de gelovige hetzij de wetenschapper in zichzelf voorrang geven, dit was hun manier van gelovige wetenschapsbeoefening. Er valt over te twisten of zij zo de Bijbel voldoende recht deden, maar hun werk moet niet semischizofreen geduid worden. Het is theologisch niet trefzeker genoeg om Böhls opvattingen te typeren in zinnen als: 'In zijn ogen was de Bijbel niet het letterlijke woord Gods, dat de waarheid bevatte, maar een mythe met een goddelijke inslag' (53).

Deze fraai uitgegeven biografie draagt door de uitgebreide passages over het gezin

waarin Böhl opgroeide, zijn twee echtgenotes en zijn kinderen gedeeltelijk een huise-lijk, familiaal karakter. Er komt heel wat informatie uit brieven, dagboeken en herinneringen voorbij. De auteur gaat niet altijd in op wat hiervan historisch juist is, gevolg van een karig gebruik van contextuele bronnen en literatuur. Zo spreken zijn bronnen van geruchten dat Böhl op de voordracht stond voor de leerstoel Oude Testament in Utrecht (1912), wat niet het geval was. Hier was sprake van een krachtenspel met als inzet hetzij H.Th. Obbink hetzij A. Noordt zij.

De auteur geeft veel samenvattingen van artikelen en lezingen, lange citaten uit reisverslagen, brieven en in memoriams. Toch verveelt het boek door zijn boeiende verteltrant nergens. In zijn opzet om een goede balans te vinden tussen kritiek en bewondering is de auteur *grosso modo* geslaagd.

Bennekom

C.M. van Driel

Tomáš Novák en Rinse Reeling Brouwer, *A.J. Rasker: Theoloog op de bres voor vrede (1906-1990)* (Middelburg: Skandalon 2020) 624 p., € 45,00 (ISBN 9789083041926).

Voor zijn biograaf dr. Tomáš Novák was Albert Jan Rasker (1906-1990) 'een voorbeeld van een westerse intellectueel die de moeite heeft genomen om mensen in Tsjechoslowakije te helpen. Dat is wat wij achter het IJzeren Gordijn nodig hadden' (13). Dat schrijft Novák, die Rasker via zijn promotor Milan Machovec leerde kennen, in de inleiding op zijn biografie. Ook prof.dr. Rinse Reeling Brouwer, die meewerkte aan de biografie, voelt zich persoonlijk met Rasker verbonden. Voor hem was Rasker, die hij meermaals ontmoette, een man met gezag. De vraag is of deze persoonlijke betrokkenheid kan leiden tot een afgewogen,

wetenschappelijk gefundeerde biografie.

Albert Jan Rasker groeide op in een 'kohl-bruggiaans' gezin. Na het gymnasium studeerde hij vanaf 1924 theologie in Groningen, waar hij samen met studiegenoot Arnold Albert van Ruler sterk beïnvloed werd door Karl Barth. Met name de vraagstukken over de verhouding tussen kerk en staat bleven hem in zijn verdere leven boeien. Na een periode als predikant in Nieuw-Buinen, waarin hij promoveerde op de 'ethiek en het probleem van het booze', vertrok hij in 1938 naar Nederlands-Indië. Daar werd hij rector op de Hoogere Theologische School, totdat de Tweede Wereldoorlog uitbrak en Rasker en zijn gezin werden geïnterneerd.

Na de oorlog keerde hij terug naar Nederland, waar hij na een periode als predikant in Haarlem in 1954 hoogleraar werd in Leiden. Enkele jaren eerder, in 1948, was hij aanwezig op de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken, waar hij in aanraking kwam met Josef Hrómadka, die net als Machovec streefde naar een dialoog tussen marxisme en het christendom. Via hen werd Rasker sterk betrokken bij de vragen rond christelijk geloof en het communisme. Tijdens de Koude Oorlog verzette Rasker zich tegen het beeld dat het Westen de bakermat van het christendom zou zijn en dat in het Oosten het antichristelijke communisme heerste. Onder meer via de Christelijke Vredesconferentie zette hij zich in voor vrede en wederzijds begrip. Hij keerde zich tegen (atoom)bewapening en pleitte voor ontwapening. Volgens hem moest de kerk niet de machthebbers steunen. 'Waag het erop, het zwaard neer te leggen, en met ander te gaan praten. Dit risico is niet groter dan bewapening' (211).

De biografie is gebaseerd op veel materiaal uit het persoonlijke archief van Rasker en uit archieven van de Tsjechische geheime dienst. Daarmee komt de biograaf heel dicht bij de hoofdpersoon en diens handelen en

worden er verrassende perspectieven gegeven. Tegelijkertijd is de overvloed aan materiaal een grote valkuil. De biografie heeft een grote dichtheid aan details over conferenties, studiecmissies, rapporten en studiereizen wat het boek op sommige punten vermoeiend maakt. Die overdaad aan details wordt nog eens onderstreept door de 'niet selectieve bibliografie' van bijna honderdvijftig pagina's waarin alle teksten van en over Rasker zijn opgenomen: uiteenlopend van Raskers proefschrift tot de miniemste snipertjes uit krantenartikelen waarin de naam Rasker genoemd wordt.

Door de gedetailleerde beschrijvingen raakt helaas de hoofdlijn van de ontwikkeling van Raskers denken over christendom en communisme of kerk en vrede wat uit het zicht. De lezer weet aan het einde van de biografie naast wie Rasker aan tafel zat bij bepaalde conferenties of met wie hij bepaalde studiereizen uitvoerde, maar inhoudelijke ontwikkelingen blijven op sommige punten onderbelicht. Geregeld noemt de biografie dat Rasker een lezing gaf over christendom en communisme, maar blijft de inhoud van die lezing onbekend (290). Ook bijvoorbeeld aan de inhoud van het rapport *De politieke verantwoordelijkheid van de kerk*, geschreven door onder anderen Rasker en Van Ruler naar aanleiding van de discussies over Nieuw-Guinea, besteedt de biograaf geen woord, terwijl het over een kernvraagstuk gaat uit Raskers denken (216).

Door het boek heen valt op dat de biograaf weinig kritische afstand heeft tot de hoofdpersoon. De keuzes en het denken van Rasker worden nauwelijks geproblematiseerd; de auteur volgt vrij kritiekloos Raskers dagboeken en memoires. Kritiek op Raskers denken en handelen wordt wel benoemd, maar vrijwel altijd door de biograaf als onjuist gekwalificeerd. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de kritiek van Hebe Kohlbrugge op Rasker (276-277). Omgekeerd wordt de

positie van Rasker, bijvoorbeeld als het gaat om de noodzaak van de dialoog tussen christendom en communisme, als vanzelfsprekend de juiste positie gepresenteerd. Bij de bijdrages van Reeling Brouwer, die vooral de grotere publicaties van Rasker bespreekt, is voor de lezer onduidelijk wat nu geschreven is door Rasker zelf of wat Reeling Brouwer als persoonlijke mening weergeeft. Alhoewel deze biografie dus belangrijke thema's aansnijdt en veel nieuwe informatie over Rasker geeft, ontbreekt het aan voldoende distantie om een afgewogen beeld van de hoofdpersoon te bieden.

Veenendaal

J.J. de Jager

Missiologie en oecumenica

Hans Krabbendam, *Saving the Overlooked Continent: American Protestant Missions in Western Europe 1940-1975* (Leuven: Leuven University Press, 2020) 247 p., € 52,99 (ISBN 9789462702578).

Europese christenen zijn er inmiddels aan gewend dat 'anderen' dit continent als zendingveld beschouwen. Bij zulke 'anderen' denkt men veelal aan Afrikanen of Aziaten die sinds enkele decennia de zogeheten 'blesed reflex' gestalte geven. Alweer haast vergeten is het feit dat Europa al eerder en langer door Amerikanen als zendingsterrein werd beschouwd. In dit boek beschrijft historicus Hans Krabbendam, verbonden aan het Katholiek Documentatiecentrum aan de Radboud Universiteit, deze belangrijke geschiedenis. Delen van het Europese christendom, zeker waar het gaat om evangelicaal protestantisme, zijn niet te begrijpen zonder de transatlantische connectie.

Krabbendam begint met de eigen aard van het Amerikaanse christendom, dat zich al spoedig vanuit zijn koloniaal-Europese

wortels zelfstandig ontwikkelde als een 'frontier'-christendom: ondernemend, beweeglijk, gericht op groei, en met een bijpassende revivalistische theologie. Al in de 19de eeuw steken enkelingen de oceaan over om Britse en andere Europese protestanten bij te staan in de evangelisering van rooms-katholiek Europa. De connecties verliepen toen veelal nog via de grotere kerkverbanden, zoals ook Amerikaanse zendelingen 'in het veld' tot diep in de 20ste eeuw nog overwegend kwamen uit wat nu de 'mainline'-kerken zijn. De groeiende betekenis van 'vrijkerkelijke' zending, uit baptistische en methodistische hoek, liet zich echter al snel gelden. De Tweede Wereldoorlog, waarin honderdduizenden Amerikaanse jongemannen Europa van dichtbij leerden kennen, was op dit punt een belangrijke wissel. Na de oorlog richtten de *mainline*kerken (die zich verwant wisten met de oecumenische beweging) zich vooral op noodhulp aan het zwaar geteisterde Europa en het weer optuigen van de kerkelijke infrastructuur. Tegelijk meldden duizenden afgezwaaide soldaten zich aan voor bijbelscholen, waar zij zich lieten omscholen voor het Amerikaanse zendingsleger. Al snel liet de invloed van deze evangelicals en fundamentalisten zich voelen totdat zij de *mainline*kerken zowel in aantallen mensen als in financiële inspanningen overvleugelden. Hun inspanningen leidden vooral tot de vorming van alternatieve christelijke culturen, naast de oude kerken. Uiteraard besteedt Krabbendam in dit verband uitgebreid aandacht aan Billy Graham, maar zoals hij waren er meer.

Krabbendam beschrijft deze geschiedenis minutieus, waarbij hij zich grondig documenteert. De lens waardoor hij kijkt is die van een constante machtsafbakening (zo niet strijd) tussen de oecumenische, evangelicale en fundamentalistische stromingen in het Amerikaanse christendom, die ieder hun piketpaaltjes in Europese grond wilden

slaan. Zoals gezegd, de laatste twee bewegingen werden daarbij al snel dominant, zonder het ooit eens te worden overigens. Er was sprake van voortdurende concurrentie, waarin Europeanen regelmatig werden meegesleept – al laat Krabbendam ook zien dat de Amerikaanse polemieken voor Europeanen veelal wat te gortig waren. In die zin kan men zeggen dat de Amerikanen Europa niet alleen wilden behoeden voor verdere secularisatie, maar ook wilden redden van het soort christendom dat de 'tegenstander' vertegenwoordigde.

Een rode lijn in dit boek is het Amerikaanse gevoel van superioriteit. Men was in het algemeen diep overtuigd van het verval van het Europese christendom, dat schril afstak tegen de bloeiende Amerikaanse religieuze cultuur. Dit oordeel werd mede geïnspireerd, zeker van meer fundamentalistische zijde, door een buitengewoon negatief oordeel over Europese theologie. Amerikanen schroomden bijvoorbeeld niet om het nazisme vrijwel rechtstreeks te verwijten aan 'hogere schriftkritiek' en andere voortbrengselen van moderne (veelal Duitse) theologie. Het stichten van bijbelscholen en theologische opleidingen werd dan ook in toenemende mate een belangrijke strategie van Amerikaanse organisaties. Krabbendam beschrijft ook een groeiende frustratie onder Amerikaanse organisaties die de verwachte opwekkingen en doorbraken zagen uitblijven, een frustratie die ook een zoektocht startte naar meer Europese betrokkenheid en meer ruimte voor contextualisatie. Maar dan zitten we eigenlijk al in de periode na 1975.

Veel van wat Krabbendam beschrijft was beschikbaar in verspreide deelpublicaties, maar zijn verdienste is dat hij deze gegevens niet alleen bundelt maar ook in een overtuigend theoretisch kader giet. Zijn boek laat opnieuw zien hoe divers het christendom is en hoezeer dit zelfs binnen het westerse christendom het geval is. Amerikanen, stelt

Krabbendam, hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de herontdekking van Europa als zendingsveld. Hoewel zij nooit het succes hadden dat zichzelf beoogden, mag de betekenis van hun bemoeienis niet onderschat worden. Met name de evangelicale sector van het Europese christendom is vrijwel ondenkbaar in zijn huidige vorm zonder de tienduizenden Amerikanen, met hun vernieuwende missionaire vormen, hun organisaties en hun bijbelscholen, die de Atlantische Oceaan overstaken om het oude continent te redden.

Baambrugge

S. Paas

Dogmatiek

Ruben Alvarado, *A Theology of Nature* (Aalten: Wordbridge Publishing, 2020) vi + 191 p., € 11,99 (ISBN 9789076660585).

Onze kijk op de schepping deugt niet en onze omgang met haar evenmin. Dat is kort samengevat de inhoud van het hier besproken boek. Na een inleidend hoofdstuk 1 stelt de auteur – bosbouwkundige van professioneel en autodidact op het gebied van de theologie – in hoofdstuk 2 de vraag of het bederf in de schepping een gevolg is van de val van het eerste mensenpaar. Die vraag wordt in hoofdstuk 3 ontkennend beantwoord. De vruchteloosheid van de wereld hoort bij de schepping, maar als de mens voldoet aan zijn opdracht – de aarde onderwerpen en vervullen – zal hij haar hiervan bevrijden. De hof van Eden is het bruggenhoofd van waaruit de mens aan deze taak begint. Hij is niet onderhevig aan het bederf dat de schepping buiten de hof kenmerkt; daarom geldt voor de hof een andere opdracht: niet onderwerpen en vervullen, maar bouwen en bewaren. Door de zonde moest de mens de hof echter verlaten en daarmee is de opdracht deze te bewaren ook van tafel. Wat gebleven is, is de

opdracht om de aarde buiten de hof te onderwerpen en te vervullen, echter niet meer om haar te bevrijden van de vruchteloosheid maar om te kunnen overleven in een omgeving die de mens nu vijandig gezind is. Het rentmeesterschap is verloren gegaan en pogingen om het verloren paradijs te herwinnen, zijn vruchteloos: slechts een hedendaagse torenbouw van Babel.

In hoofdstuk 4 bespreekt de auteur de positie van de mens ten opzichte van de hem omgevende natuur. De gang van zaken in de natuur is niet normatief in die zin dat de mens deze moet respecteren omdat het een nauwkeurig afgestelde balans zou zijn, die je niet straffeloos kunt verstoren. Integendeel. De geschiedenis van de aarde laat zien dat er van een nauwkeurig afgestelde balans die geen verandering gedooft, geen sprake is. IJstijden en tropische condities wisselden elkaar af en ook de levende natuur is niet statisch; dieren en planten sterven uit en worden door andere vervangen. In de hoofdstukken 5, 6 en 7 werkt de auteur dit gegeven verder uit door aan de hand van (pre)historische gegevens te betogen dat het belang dat aan de tropische regenwouden wordt toegekend zwaar overdreven is, dat er altijd al bosbranden zijn geweest, en dat het met de globale opwarming ook wel meevalt. Na dit nuanceren, of beter bagatelliseren, van onze verantwoordelijkheid voor ons leefmilieu, keert de auteur in hoofdstuk 8 terug tot een vraag die hij in hoofdstuk 3 al even aanstipte, maar toen liet liggen: waarom heeft God de schepping al vanaf het begin aan de vruchteloosheid onderworpen? Hij verwijst naar Efeze 3:9-10, een tekst die hij interpreteert in die zin dat God alles heeft geschapen om zijn wijsheid bekend te maken aan de engelen, waaronder hij ook de duivelen als gevallen engelen verstaat. Die laatste categorie moet leren dat ongehoorzaamheid aan de wil van God alleen maar tot ellende leidt. Met dat doel schiep God de aarde met daarop de

mens die, door zich te onderwerpen aan Gods wil, zou laten zien hoe heilzaam gehoorzaamheid is. Helaas pakte het anders uit. De mens toont niet dat het goed is te gehoorzamen, maar in plaats daarvan wat de rampzalige gevolgen zijn van de overtreding van Gods gebod. Het rentmeesterschap over de aarde is ons ontnomen en in plaats daarvan moeten we er maar het beste van proberen te maken.

Vanuit deze visie zet de auteur vraagtekens bij grootschalige pogingen om de gang van zaken in de natuur in de door ons gewenste richting te beïnvloeden. Dat beleid reduceert ons tot instrumenten in de hand van een zelfbenoemde elite die meent te weten wat voor ons het beste is en die overtuiging vertaalt in maatregelen die diep ingrijpen in ons dagelijks leven. De schrijver sluit af met enkele korte notities over de beperkingen die de natuur oplegt aan menselijk gedrag, de betekenis van het begrip 'dag' in het bijbelse scheppingsverhaal, prelapsarisch natuurlijk kwaad en milieuvervuiling, onderwerpen waarop ik in het aan een maximale omvang gebonden bestek van deze boekbespreking niet verder kan ingaan. Wat bij mij na lezing bleef haken, was de stelling dat de opdracht die de mens krijgt voor de aarde een andere is dan die voor de hof van Eden. Dit lijkt me voer voor exegeten. Maar in zijn afkeer van mondiaal milieubeleid volg ik Alvarado niet. Grootschalige problemen vragen om een grootschalige aanpak en dat daarbij persoonlijke vrijheden sneuvelen, is onvermijdelijk.

Bennekom

P.J. Slootweg

Aad van Egmond, *Het christelijk geloof: Een eigentijdse introductie* (Utrecht: KokBoeken-centrum, 2018) 304 p., € 24,99 (ISBN 9789029728140).

Jarenlang werkte Van Egmond (1940-2020) aan de Vrije Universiteit als docent en hoogleraar dogmatiek. Deze theologische nalatenschap is opgedragen aan zijn kleinkinderen. Zij is bedoeld als een inleiding in het christelijke geloof voor hen die losraken van de kerk omdat het geloof hen niets meer zegt en voor hen die aan de christelijke traditie vasthouden, maar die niet zo goed kennen.

Het eerste deel behandelt de voorgeschiedenis van Jezus Christus vanuit de Tenách, het tweede deel belicht het nieuwtestamentische getuigenis aangaande Hem en het koninkrijk en het derde deel behandelt het christelijke geloof aan de hand van de Apostolische Geloofsbelijdenis. De eindnoten bevatten voornamelijk verwijzingen naar bijbelteksten. Het was wellicht handig geweest om die tussen haken in de tekst te plaatsen, zeker gezien het advies om bij het lezen een bijbel bij de hand te houden. De auteur beoogt geen wetenschappelijk werk te schrijven, maar laat in deze populariserende samenvatting van zijn theologie wel in zijn hart kijken.

Voor een theologische plaatsbepaling van Van Egmond zijn drie aspecten van belang. Hij opent het eerste deel met een verwijzing naar de titel van een van de paragrafen uit Barths *Kirchliche Dogmatik*: 'God zijn als degene die liefheeft in vrijheid'. Om die liefde draait alles. Israël heeft die liefde 'De Eeuwige' en 'God' genoemd. Overal waar de Bijbel spreekt over God zou je ook 'de liefde' kunnen lezen. In zijn verzet tegen de natuurlijke theologie en tegen het bijbehorende Opperwezen, blijkt duidelijk de invloed van Barths theologie.

Voor Van Egmond is het in de tweede plaats belangrijk om die liefde die God is niet

romantisch op te vatten, maar te zien als een bevrijdende macht. Daarom is zijn theologie ook maatschappijkritisch, geïnspireerd door de Bergrede. Van Egmond is strijdbaar en ziet de God die liefde is opkomen voor de zwakken en verdrukten in deze wereld die God uiteindelijk in het oordeel recht zal doen.

Een derde aspect van zijn theologie blijkt vooral in het laatste deel van het boek. Door het geloof kunnen we toch hoopvol in de wereld staan, vertrouwend op Gods openbaring in Christus waar de Schriften van getuigen. Dat is ook het meest wezenlijke verschil met de theologie van Harry Kuitert, jarenlang zijn spraakmakende collega aan de VU, die via de kritiek op de klassieke godsleer via het agnosticisme bij het ongeloof uitkwam. Vanuit Gods zelfopenbaring stelt Van Egmond dat ons menselijke spreken over God voorafgegaan wordt door het bevrijdende spreken van God zelf. Als 'Boven' echt bestaat kan niemand het verbieden zich in mensenwoorden te laten horen (304).

Van Egmond doet soms best stellige uitspraken. 'In de bijbel is nergens sprake van een plaatsvervangend offer' (226) en 'de echte betrouwbaarheid van de Bijbel ligt niet in zijn historische maar in zijn verkondigende, profetische waarheid: het bericht - de openbaring - over de Volmaakte Liefde in Volstreekte Vrijheid die Tenách De Eeuwige en het Nieuwe Testament Vader noemt' (290-291). Het eerste citaat stelt de klassieke verzoeningsleer ter discussie - Van Egmond erkent trouwens wel dat de Hebreeënbrief een uitzondering op de regel vormt - en het tweede citaat creëert een oneigenlijke tegenstelling tussen historische en profetische waarheid. Overigens stelt Van Egmond ook - tegenover een bultmanniaanse concentratie op het *kerygma* - dat ontzettend veel in de Bijbel historisch wél klopt (289) en dat het beter is om het woord mythen te vermijden.

De analyse dat het klassieke godsbeeld beïnvloed is door de Griekse filosofie en dat

dat de oorzaak is van de secularisatie doet vervreemdend aan, zeker in de wetenschap dat ook de barthiaanse nadruk op de openbaring geen middel bleek te zijn tegen kerkverlating. Nog belangrijker lijkt het mij dat de Bijbel zelf ook noties als almacht en alwetendheid aan de God van Israël en aan de Vader van Jezus Christus toekent. Van Egmond worstelt er zichtbaar mee en kan slechts met moeite leven met het woord almachtig uit de geloofsbelijdenis (300).

Het mooie van deze nalatenschap, meer een bijbelse theologie met een catechese dan een dogmatiek, ligt in de meditatieve stijl waarin de auteur verschillende passages belicht. De stijl is meer narratief dan analytisch. De essentie van Van Egmonds theologie vat hij voor zijn kleinkinderen samen: 'zonder de liefde zijn wij nergens' (12).

H. van den Belt

Tom Greggs, *Dogmatic Ecclesiology* deel 1 *The Priestly Catholicity of the Church* (Grand Rapids: Baker Academic, 2019) lxxviii + 492 p., \$ 50.00 (ISBN 9780801097898).

De auteur, hoogleraar op de Marischal Chair of Divinity aan de universiteit van Aberdeen, schrijft een driedelige ecclesiologie, waarvan dit boek het eerste is. Zijn aanpak is zeer systematisch: hij brengt allerlei dwarsverbanden aan tussen de delen. Greggs verbindt Christus' drievoudig ambt aan de kenmerken van de kerk uit de Geloofsbelijdenis van Nicea. Dit eerste deel behandelt de priesterlijke katholiciteit van de kerk. Het tweede zal over profetische apostoliciteit gaan, het derde over koninklijke heiligheid. Daarnaast lopen de hoofdstukken in alle delen parallel. Telkens begint Greggs bij de Geest, om vervolgens Christus' ambt te belichten, en de manier waarop de kerk daarin deelt. Daarna

volgt in elk deel een behandeling van de doop, het avondmaal, de gemeenschap der heiligen, het gebed, de eredienst en de gemeente. Het geheel levert een indrukwekkende structuur op, die echter (ook binnen een enkel deel van het driedelige werk) niet vrij is van herhaling.

Greggs staat in de traditie van de Reformatie, nader bepaald het methodisme. Inhoudelijk leunt hij sterk op het werk van Barth en hij is voortdurend in gesprek met Bonhoeffer. Intussen kijkt Greggs ook veel breder en voert hij een oecumenisch gesprek.

Vier inhoudelijke accenten typeren Greggs' benadering. Allereerst benadrukt hij dat alleen Christus priester is. De Bijbel noemt geen enkel individu in de kerk priester; het priesterschap van de gelovigen is alleen corporatief en door Christus bepaald. Dat corporatieve is Greggs' tweede accent. Greggs is een verklaard tegenstander van individualisme. Wij participeren in het priesterschap van Christus en Christus' lichaam is niet gedeeld. Onder verwijzing naar Paulus benadrukt Greggs dat de eenheid van de kerk fundamenteel is, nauw verbonden aan de viering van het avondmaal. Intussen wordt de kerk gekenmerkt door verscheidenheid. Dat moet ook zo zijn: doelgroepkerken of kerken die langs raciale of culturele scheidslijnen ontstaan, strijden met de belijdenis van de ene kerk. Dat is Greggs' derde accent: de kerk is per definitie één en verscheiden.

Ten vierde is het voor Greggs cruciaal dat de kerk niet voor zichzelf bestaat, maar voor de wereld. Het ontstaan van het christendom leidde er volgens Greggs toe dat de primaire scheidslijn verschoof van die tussen kerk en wereld (omdat die hoe langer hoe meer als één werden gezien) naar die tussen geestelijken en leken, en later naar die tussen bekeerden en onbekeerden in de kerk. Scherp veroordeelt hij het naar binnen gerichte karakter van de kerk als een institu-

tionele vorm van het *cor incurvatum in se*: Luthers omschrijving van het zondige hart, dat in zichzelf gekromd en alleen op zichzelf gericht is. De heiligheid van de kerk is een heiligheid voor de wereld, niet een heiligheid bij de wereld vandaan.

Greggs besteedt relatief weinig aandacht aan de concrete vormgeving van kerkelijke praktijken. Het gaat hem er namelijk om wat de kerk *is*, minder om wat de kerk *doet* en al helemaal niet om hoe wij 'kerk doen'. Daarmee keert hij zich tegen initiatieven als *liquid church*.

De tweede helft van het boek is wat minder spannend dan de eerste helft, omdat veel aspecten eerder al aan de orde kwamen en vervolgens worden toegepast op doop en avondmaal. Gezien zijn achtergrond verbaast het niet dat Greggs kritisch is op een algemeen sacramentsbegrip. In de avondmaalsleer neemt hij het op voor Zwingli's memorialisme. Genuanceerd bespreekt hij de verschillende kanten van volwassendoop en kinderdoop. De laatste acht hij een toegestane praktijk, maar zeker geen verplichte regel.

Dit is een fors boek, en niet alleen vanwege het aantal pagina's. De auteur schuwt lange, complexe zinnen en volle alinea's niet. Maar het boek is het waard. De principiële bespreking van de kerk zonder direct naar discussies over ambt en kerkstructuur te springen, spreekt aan. Veel van wat Greggs naar voren brengt, overtuigt: de prioriteit van de Geest ten opzichte van de kerk, het unieke priesterschap van Christus, de eenheid van de kerk en het gevaar van een naar binnen gekeerde kerk die haar roeping voor de wereld vergeet, zijn accenten die ook in de Nederlandse gereformeerde theologie niet misstaan. De hoofdstukken over doop en avondmaal zijn minder spannend en minder overtuigend. Dat geldt althans in dit deel, wie weet wat ons nog te wachten staat in de beide andere. Greggs' keuze om de ecclesiologie in te steken bij het drievoudig

ambt van Christus lijkt mij een gouden greep. Terecht heeft dit accent uit Calvijns theologie oecumenisch school gemaakt, tot in de Rooms-Katholieke Kerk toe.

Kampen

A. Huijgen

Marco Hofheinz, Kai-Ole Eberhardt en Jan-Philip Tegtmeier (red.), *Gegenwartsbezogene Christologie: Denkformen und Brennpunkte angesichts neuer Herausforderungen* (Tübingen: Mohr, 2020) 510 p., € 99,00 (ISBN 9783161568770).

De redactieleden van deze lijvige bundel over een 'op het heden betrokken christologie' zijn alle drie werkzaam aan de theologische faculteit van de universiteit van Hannover, als respectievelijk hoogleraar, universitair docent en assistent in de afdeling systematische theologie. Ook al is Hannover niet één van de bekende en grote faculteiten en worden er geen predikanten opgeleid, maar alleen leraren in het voortgezet onderwijs, toch gebeurt er veel en woerkt men er met de mogelijkheden en talenten. Zo is prof. Hofheinz (1973) een betrekkelijk jong gereformeerd hoogleraar, met een indrukwekkend oeuvre, en hij beweegt zich moeiteloos op de velden van zowel dogmatiek als ethiek. Deze bundel bevat de bijdragen aan het symposium 'Christologie – offen für Neues? Denkformen und Brennpunkte der Christologie angesichts neuer Herausforderungen', dat van 19-21 januari 2018 in Hannover werd gehouden.

Het eerste inleidende cluster – van in totaal drie – bevat drie bijdragen, waaronder een vertaald artikel van George Hunsinger die zorgvuldig en helder drie 'typen christologie' langsloopt en elk op hun merites beoordeelt. Hij laat zien wat het opgeven van een 'hoge christologie' – die inzet bij de

menswording van de Zoon van God – met zich meebrengt. Zijn slotzin spreekt voor zichzelf: 'Das große Geheimnis unserer Erlösung von Sünde und Tod hängt ganz vom großen Geheimnis Christi ab' (67).

Het tweede cluster bijdragen heeft als titel 'Christologie im religiösen und kulturellen Pluralismus'. Gregor Etzelmüller behandelt het thema 'Jesus Christus und der religiöse Pluralismus unserer Zeit', en probeert met behulp van de leer van het driedovoudige ambt van Christus zijn werken in andere religieuze gemeenschappen te ontwaren. Hij signaleert dat er op het punt van de christologie in de relatie met Israël het nodige is gebeurd: er is (1) de beweging van de 'Heimholung' van Jezus in het jodendom, en in de kerk is er (2) het besef van de onverlostheid van de wereld en (3) aandacht voor de vreugde der wet (117). Helmut Hoping heeft als thema de christologie in de joods-christelijke dialoog, en hij laat er geen twijfel over bestaan dat hij de pogingen om de joodse gesprekspartner tegemoet te komen door Jezus' Messias-zijn te beperken tot zijn betekenis voor de volkeren voor geen begaanbare weg houdt. Johannes Woyke verwacht voor de dialoog met de islam veel van samen op lezen van Lukas en passages in de Koran, mits men het evangelie niet 'durch den Filter der altkirchlichen Bekenntnisse hindurch liest und interpretiert' (156). Het oudkerkelijk dogma mag inderdaad geen 'mal' zijn, maar het is wel degelijk een 'leesregel'. Margit Ernst-Habib ziet in haar bijdrage over het concept postkoloniale theologie de vraag onder ogen hoe het mogelijk kan zijn voor zowel de nazaten van vroegere onderdrukkers – en voor hen die nog altijd ervan profiteren – als voor hen die zijn onderdrukt en klein gehouden de 'christussymbolen' te transformeren tot een symbool dat leven, waardigheid en vrijheid beaamt (218). Zij pleit ervoor de titel Heiland weer op te pakken, maar dan in een nieuwe context en met

inhoudelijk een principiële verandering: de Heiland is niet Hij die ons uit een onheilvolle situatie verlost door ons eruit weg te halen, maar degene die de onheilvolle situatie zelf heelt en leerlingen op de weg van navolging daarin doet meewerken (231).

Het derde cluster 'Brennpunkte der Christologie in aktuellen theologischen Diskursen' beslaat bijna de helft van de bundel. Ondanks de titel is niet alles even actueel hier. Zo bespreekt Jan-Philip Tegtmeier de vraag van de historiciteit van Christus' weg, kruis en opstanding, zoals die in geding was tussen Barth en Bultmann, en gaat Kai-Ole Eberhardt na hoe de navolgingschristologie van Bonhoeffer present is in de christologie van diens leerling Ebeling. In het eerste deel van deze bundel staat een bijdrage die wel diverse hedendaagse christologische ontwerpen bespreekt. In een boeiend artikel 'Wat heißt sich im Namen "Jesus Christus" orientieren?' gaat Heinrich Assel scherp en kritisch in op theologen als Ingolf Dalferth, Christian Danz, Anne Käfer en Notger Slenczka en maakt hij zich sterk voor een christologie die rechtdoet aan zowel incarnatie als kruis, én aan de eenheid van beide. Martin Hailer komt in zijn bijdrage over 'Das Motiv der Stellvertretung in der Christologie' op voor de onmisbaarheid van het spreken over Christus' dood als offer, en Johannes von Lüpke biedt een verrassende en evenwichtige bespreking van Christus' scheppingsmiddelaarschap. Hofheinz omschrijft het centrale oogmerk van zijn bijdrage "Das gewisse Extra!" Oder: Christologie als "Türöffner" – en tegelijk ook van het symposium – als volgt: 'Mir ist daran gelegen zu zeigen, dass aus der christologischen Konzentration keineswegs eine dialogfeindliche, gesprächs-verweigernde Engführung, sondern vielmehr eine Weitung, ja Öffnung für Neues resultiert' (248v).

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Paul Dafydd Jones, Paul T. Nimmo (red.), *The Oxford Handbook of Karl Barth* (Oxford: Oxford University Press, 2019) 736 p., £ 110.00 (ISBN 9780199689781).

Dit is een voorbeeldig handboek. De opzet is logisch: na een schets van Barths biografische en intellectuele contexten is het grote middendeel van het boek gewijd aan dogmatische loci, in een volgorde en samenhang die bij Barth passen. Deze bijdragen zijn degelijk geschreven door geleerden van wie velen een compleet boek hebben geschreven over de thematiek die ze nu in vijftien bladzijden behandelen. De beginnende student heeft met deze twee delen goud in handen, en voor wie meer over Barth heeft gelezen, zijn ze ook interessant genoeg.

Het derde deel is meer explorerend. Het probeert Barths theologie relevant te maken voor hedendaagse kwesties. Het succes van die pogingen verschilt nogal. Willie James Jennings vindt in Barths vernieuwing van het subjectiviteitsbegrip een antiracistisch potentieel dat mij heeft overtuigd. Faye Bodley-Dangelo probeert iets dergelijks ten aanzien van gender, maar dat werkt niet. De tweeheid van man en vrouw is nu eenmaal diep in Barths scheppingsleer verankerd en zijn voorkeur voor het monogame huwelijk van man en vrouw onomstotelijk. Dat Barths christocentrisme niet door gender wordt bepaald, doet daar niets aan af. Joshua Ralston pakt het eerlijker aan door te noteren dat zijn openheid voor andere religies door Barth zou worden afgewezen, maar dat hij de nadruk op menselijke particulariteit, wederkerigheid en getuigenis wel degelijk van Barth geleerd heeft.

Kees van der Kooi geeft een glashelder overzicht over de plaats van Barth in hedendaagse theologie. Hij noteert dat Barths christocentrische accent en zijn openbaringsleer brede invloed hebben gekregen in de gereformeerde wereld, maar dat aan

Duitse universiteiten Barth tegenwoordig helaas is ingeruild voor Schleiermacher. Eigenlijk zou je dergelijke informatie ook in de inleiding van een handboek verwachten. De introductie is nu wat bleekjes en algemeen. Het nawoord van Daniel L. Migliore helpt wel wat, maar kon ook scherper zijn. De redacteurs spreken vooral door hun selectie van onderwerpen en auteurs, en door hun uitstekende vertaling van enkele hoofdstukken. Dat is intensief werk, waarvoor de academische wereld Paul Dafydd Jones en Paul T. Nimmo dank verschuldigd is.

Merkwaardig genoeg is ongeveer tegelijkertijd een nog dikkere (en nog duurdere) *Companion* over Barth verschenen bij Wiley Blackwell, onder redactie van George Hunsinger en Keith L. Johnson. Men wist van elkaars projecten, want de redacteurs schrijven bijdragen in elkaars boeken. De *Companion* schenkt meer aandacht aan Barths relatie met diverse theologen, maar verder lijkt de opzet overeen te komen. Mark Lindsay schrijft zelfs in beide bundels over hetzelfde onderwerp (Israël). Ik heb de verschillen niet opgezocht. Hoe dan ook is duidelijk dat vooral uitgevers belang hebben bij elkaar flankerende handboeken, al kan het studenten ook helpen om te vergelijken. Bij zowel de *Companion* als dit handboek helpt het om te wachten op de betaalbaarder paperbackuitgave.

De artikelen over dogmatische loci in het *Oxford Handbook* zijn vrijwel zonder uitzondering van wereldklasse. In een prachtig geschreven hoofdstuk laat Katherine Sonderegger zien wat er nieuw is aan Barths godsleer, en stelt ze enkele pertinente vragen aan zijn actualisme. Bruce McCormack stelt dat Barth een antwoord vond op een onbeantwoorde vraag in de traditie: wat de personen van de Triniteit zijn. Omdat Barth Gods wezen niet substantieel maar historisch definieert, kan hij personele eigenschappen werkelijk onderscheiden.

Enkele kritiekpunten op Barth komen herhaaldelijk in deze bundel terug. Bijvoorbeeld Pannenberg's kritiek dat Barth te weinig oog heeft voor universele scopus en wetenschappelijke validiteit, of dat de Geest meer moet zijn dan uitvloeisel van Christus. De kritiek op Barths visie op man en vrouw klinkt in diverse toonaarden. Barth zou antropocentrisch denken en daardoor te weinig oog hebben voor dieren (David Clough) en voor heel de natuurlijke wereld (Willis Jenkins).

Terecht noteert Paul Nimmo in zijn fundamentele hoofdstuk over de ecclesologie dat Barths theologie vooral kritiek oproept waar Barth zelf de dialectische spanning maximaal laat oplopen. Dat lijkt me een terechte observatie. In dat licht is het opvallend dat David Fergusson ten aanzien van de voorzienigheidsleer vraagt of Barth daar wel voldoende gebroken heeft met de filosofische theorie van God als volmaakt wezen. Barths dialectische theologie roept kennelijk nog altijd diverse reacties op.

Dit handboek getuigt ervan dat in het Engelse taalgebied de studie van Barth bloeit. Voor veel studenten tegenwoordig is het Duits ontoegankelijk en schrikt het witte monster (de *Kirchliche Dogmatik*) af. Hopelijk vinden mede door dit handboek nieuwe generaties de weg naar Barth, want ook al roept hij tegenspraak op: hij heeft wel wat te zeggen.

Kampen

A. Huijgen

Robert Letham, *Systematic Theology* (Wheaton, Illinois: Crossway, 2019) 1072 p., \$ 50.00 (ISBN 9781433541308).

Dit handboek van Robert Letham, presbyteriaans predikant en hoogleraar systematische theologie en historische theologie aan Union

School of Theology in Bridgend, Wales, laat zich qua signatuur goed vergelijken met de *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* van Van Genderen en Velema. Het is een gedegen gereformeerde dogmatiek waarin lijnen worden getrokken naar actuele discussies, met name in het Angelsaksische taalgebied. Om nader te typeren wat de lezer kan verwachten, noem ik enkele hoofdlijnen van de schriftleer. Deze wordt niet pas in soteriologisch kader behandeld, maar samen met de openbaringsleer direct na de bespreking van de leer van de Triniteit en de eigenschappenleer (terecht in deze volgorde!). De bijzondere openbaring valt niet samen met de Schrift, maar er mag geen wig gedreven worden tussen beide, als zou de Bijbel niet voluit en over heel de linie Gods Woord zijn. Wie de Schrift leest en hoort, komt daarmee direct in aanraking met Gods spreken.

Letham kiest onomwonden voor de 'inerrancy' van de Schrift en ziet deze positie op één lijn liggen met die van de vroege kerk, de Reformatie, de gereformeerde orthodoxie, Bavinck en 'Old Princeton'. Wel kadert hij deze onfeilbaarheid in: 'inerrancy can apply only to whatever the Bible itself intends to state' (193).

De schriftleer van Barth wordt genuanceerd besproken, met kritiek op diens kwalificatie van de Bijbel als 'getuigenis' van de openbaring, maar met erkenning van de winst die er ligt in zijn spreken over de drielerlei gestalte van het Woord Gods. Letham noemt dit een perichoretisch model: de drie gestalten doordringen elkaar, terwijl Christus als het vleesgeworden Woord de scopus aangeeft en de toon zet.

Bij de sufficientia van de Schrift wordt benadrukt dat de Bijbel compleet is voor het doel waartoe hij is gegeven. Daarbij verwijst de auteur naar de Westminster Confession of Faith (I,6) waarin wordt aangegeven dat de hele raad Gods weliswaar niet expliciet in de Bijbel is te vinden, maar deze 'may by good

and necessary consequence be deduced from Scripture.' Systematisch-theologische verwerking van de bijbelse gegevens is dus onmisbaar.

Tegenover de charismatische beweging wijst Letham de opvatting dat er voortgaande profetie is af (pace o.a. Wayne Grudem), maar wel erkent hij dat prediking een vorm van profetie kan zijn als actuele toepassing van Gods Woord.

Onder het hoofd 'moderne en postmoderne uitdagingen' is er kritische aandacht voor onder meer Peter Enns' oproep om de evangelicale schriftleer te vernieuwen door intensievere communicatie met de bijbelwetenschappers. Bij de bespreking van de verhouding tussen Schrift en traditie (met aandacht voor de ontwikkelingen in de rooms-katholieke en oosters-orthodoxe theologie) wordt duidelijk aangewezen hoe het nareformatorische adagium 'sola scriptura' kan worden misverstaan. Letham zou mijns inziens instemmen met de suggestie van H. van den Belt om voortaan liever te spreken van 'prima scriptura'.

Mooi is het overzicht van de interpretatie van de Schrift door de eeuwen heen, met veel kennis van de vroege kerk, maar ook aandacht voor hedendaagse ontwikkelingen.

Het is verrijkend kennis te nemen van dit doorwrochte werk. Een pluspunt is ook dat uitgebreid wordt ingegaan op de *ordo salutis* vanuit de door de Geest gewerkte vereniging met Christus. In appendices treffen we een verhelderend overzicht aan van de belangrijkste interpretaties van Genesis 1, een overzicht van historische credo's en een glossarium.

Veenendaal

J. Hoek

Reuben Turbi Luka, *Jesus Christ as Ancestor: A Theological Study of Major Ancestor Christologies in Conversation with the Patristic Christologies of Tertullian and Athanasius* (Carlisle: Langham Publishing, 2019) xviii + 408 p., £ 28.99 (ISBN 9781783687169).

In de serie *Langham Monographs* verschijnen studies van academici vanuit het zuidelijk halfrond en op deze manier krijgen deze studies een groter bereik. De *Langham Partnership* (opgericht door John Stott) is een belangrijke katalysator als het gaat om het stimuleren van evangelicale, contextuele theologie. Het onderzoek van de Nigeriaanse dr. Turbi Luka past goed in dit kader. De auteur is decaan aan een theologisch seminarie in Jos, Nigeria.

De titel maakt al veel duidelijk. In deze dissertatie onderzoekt de auteur de vraag hoe een 'klassieke christologie' valt te rijmen met het voorouderperspectief van de Afrikaanse traditionele religie (ATR). Dit is zo'n onderwerp dat in geen enkele westerse dogmatiek te vinden is, maar voor de kerk in Afrika heeft deze vraag alles te maken met de relevantie van het christelijke geloof in de Afrikaanse context.

Deze studie heeft een heldere opbouw. Reuben Turbi bespreekt eerst de visie van drie Afrikaanse theologen die Christus als een bijzondere Voorouder zien. Dan geeft hij een overzicht van de traditionele christologie van Tertullianus en Athanasius en vervolgens kijkt hij naar het Afrikaanse wereldbeeld om die twee vervolgens met elkaar te vergelijken. Ten slotte komt hij met een eigen voorstel dat hij 'African Linguistic Affinity Christology' noemt.

Turbi bespreekt drie voorstellen van 'Ancestor Christology' waarin Christus 'Ancestor *par Excellence*', 'Proto-Ancestor' en 'Greatest Ancestor' wordt genoemd. Deze voorstellen komen allemaal uit de hoek van

de rooms-katholieke inculturatiebenadering. Marc Ntetem die Jezus een 'Ancestor *par Excellence*' noemt, ziet geen complete breuk tussen ATR en het christelijke geloof. Ntetem wil graag dat '...through the Christianizing of tribal initiation, the essential identity of the Christian faith can be attained without losing its relevance' (57). Turbi heeft daar wat minder vertrouwen in en ziet het gevaar dat deze benadering leidt tot syncretisme. Volgens de auteur gebruiken al deze benaderingen de 'gap and fulfillment theory' waarbij de 'gaten' in de ATR worden opgevuld met ideeën vanuit de christelijke theologie.

Turbi is overduidelijk in zijn afkeuring van deze inculturatiebenadering. De drie genoemde 'titels' voor Jezus bestaan als zodanig helemaal niet in ATR en worden dan ook niet geaccepteerd door lokale gemeenschappen, zo zegt hij (80). Dat laatste onderbouwt hij met een onderzoekje onder studenten van een evangelicale theologische opleiding in Nigeria. Studenten vanuit allerlei landen in Afrika zien meer problemen dan oplossingen in de Jezus-als-Voorouderbenadering. Volgens Turbi is het met deze benadering alleen maar gecompliceerder geworden in plaats van dat er méér licht schijnt op het 'mystery of the incarnation' (83). Het ligt veel meer voor de hand om de Afrikaanse voorouders te vergelijken met de 'gemeenschap der heiligen' in de christelijke leer (177).

De onderzoeker blijft liever dicht bij de traditionele christologie van de vroege kerkvaders en probeert van daaruit een brug te slaan naar de Afrikaanse context. Met zijn eigen 'African Linguistic Affinity Christology' laat Turbi zien dat de namen *Yesu/Jesu* het meest gebruikt worden voor Jezus in Afrikaanse talen. En dan moet duidelijk worden dat '... Israel's promised Messiah is *Yesu/Jesu* who engrafts Africans and redeemed us when he died on the cross at Calvary

for our sins as the eschatological deliverer' (284). In plaats van nieuwe titels te maken voor Jezus (zoals 'Grootste Voorouder') is het beter om aan te sluiten bij wat al gebruikt wordt (*Yesu/Jesu*), aldus Turbi.

Turbi heeft met dit boek een boeiend onderwerp ontsloten voor een breder publiek. Het is wel opvallend dat hij theologen aan de protestantse kant met voorstellen in deze richting (zoals Kwame Bediako) niet echt bespreekt. De tegenstellingen waren dan wellicht wat minder groot geweest. Turbi is vanaf het begin heel duidelijk met zijn eigen (afwijzende) mening. Dat had van mij wel iets minder gemogen. Er zitten ook erg veel herhalingen in het boek. Dat maakt het lezen minder prettig.

Mijn grootste vragen zitten bij Turbi's eigen voorstel. Als ik het goed begrijp, is dat met name: we gebruiken de bestaande Afrikaanse transliteraties van de naam van Jezus en 'vullen' die met een bijbels-theologische inhoud volgens de vroegkerkelijke traditie. Ik zou dan denken dat we toch weer eindigen met een westerse christologie die relevantie mist voor de Afrikaanse context. Turbi slaat te ver door met zijn angst voor 'contextuele theologie' en daarmee heeft hij volgens mij te weinig vertrouwen in de 'infinite translatability of the Christian Gospel' (Andrew Walls).

Ede

J.A. Haasnoot

Chris Maunder (red.), *The Oxford Handbook of Mary* (Oxford: Oxford University Press, 2019) xx + 702 p., € 110.00 (ISBN 9780198792550).

Dit handboek is uit vijf delen opgebouwd. Het eerste deel *Foundations* behandelt Maria in de Bijbel (met tamelijk ongeloofwaardige exegeses van Chris Maunder om Maria's betekenis te vergroten), in de apocriefen en

kerkvaders. Het hoofdstuk van Richard Price over het concilie van Efeze (431) is uitstekend. Hij betoogt dat dit concilie niet decreeteerde dat Maria 'Theotokos' (degene die God baart) is, al vormde die titel wel de achtergrond en context. Ook het hoofdstuk over Maria in de islam (Zeki Saritoprak) is leerzaam.

Het tweede deel behandelt Maria in oosterse contexten. Daarbij valt het accent op liturgie en liederen, al biedt Andrew Louth ook een helder overzicht van moderne orthodoxe theologie. Het hoofdstuk over een groepering van orthodoxe vrouwen in Finland focust wel erg op een detail, een 'minderheid in een minderheid' volgens auteur Elina Vuola. Die ruimte in het boek had beter anders besteed kunnen worden.

Het derde en vierde deel zijn aan de situatie in het Westen gewijd, respectievelijk tot aan de Reformatie en daarna. Eileen Rubery verbindt knap diverse disciplines door de iconografie van Maria als koningin tegen theologische en historische achtergronden te plaatsen. Zo is de beroemde afbeelding van de gekroonde Maria in de apsis van de Santa Maria Maggiore ondenkbaar zonder de invloed van Bernardus van Clairvaux en de strijd tussen twee rivaliserende pausen. Robert Fastiggi wil in zijn hoofdstuk de rol van Maria in het verlossingswerk kennelijk maximaliseren. Hij schraapt allerlei uitspraken bij elkaar waar Maria 'coredemptrix' (medeverlosseres) wordt genoemd. Beth Kreitzer biedt een uitstekend overzicht van de plaats van Maria in de theologie van Luther. Helaas ontbreken andere reformatoren in dit handboek.

Het vijfde deel is aan Mariaverschijningen en pelgrimage gewijd. James Bugslag belicht de Middeleeuwen, met veel aandacht voor Rocamadour. Daniel Wojcik laat zien hoe Mariaverschijningen een rol spelen in apocalyptische beeldvorming. De 'geheimen' van Fátima werden zo ingezet in de Koude Oorlog, tegen het communisme.

Dat dit handboek nogal wat hoofdstukken biedt die elkaar thematisch deels overlappen, maakt dat de punten waarop wegen uiteengaan, helder worden. Ten aanzien van het Tweede Vaticaans Concilie benadrukt Arthur B. Calkins de continuïteit met de eerdere en latere traditie, terwijl Charlene Spretnak zo negatief is over het Concilie dat zij de grenzen van het academische taalregister af en toe te buiten gaat. Vaticanum II besloot immers om geen afzonderlijk document aan Maria te wijden, maar haar te bespreken in het laatste hoofdstuk van de dogmatische constitutie over de kerk, *Lumen Gentium*. Dat dergelijke interpretatieverschillen in een handboek naar voren komen, maakt het volgens mij sterker. Toch is het merkwaardig dat auteurs niet naar elkaars hoofdstukken verwijzen, ook waar dat evident relevant is. De redacteur laat wel meer passeren: drie auteurs bieden elk een verschillende vertaling van het gebed *Sub tuum consilium*, terwijl dat slechts 25 woorden telt. Dat had anders gekund.

Het valt op dat de aandacht voor Latijns-Amerika en Afrika in dit handboek beperkt is, hoewel na Vaticanum II de afnemende aandacht voor Maria in West-Europa en Amerika meer dan gecompenseerd wordt door Mariadevotie in Latijns-Amerika en Oost-Europa. De enige manier waarop Afrika in beeld komt, is in een hoofdstuk over migrantengemeenschappen in Frankrijk die Afrikaanse praktijken van hekserij toepassen op Maria. In haar hoofdstuk over inculturatie in Mexico en India laat Patrizia Granziera zien hoe missionarissen meehielpen aan het scheppen van een syncretistisch beeld van Maria. Een bredere blik dan de Europese zou dit handboek nog waardevoller hebben gemaakt dan het nu al is.

In een hedendaags handboek kan de genderthematiek niet ontbreken. Dat geldt zeker voor Maria. Stephen Bates toont aan dat Maria oorspronkelijk een voorbeeld was

voor mannen én vrouwen, en dat zij in de 16de eeuw zelfs werd ingezet om misogynie geschreven te bestrijden. In de 19de eeuw ziet het beeld er anders uit, zo laat Carol Engelhardt Herring zien: Maria werd symbool van verzet tegen de moderniteit en een traditioneel ideaal van vrouwelijkheid, waarmee bestaande genderverhoudingen in stand werden gehouden. Ook rondom Mariaverschijningen speelde gender een grote rol, betoogt Tine van Osselaer: meestal zijn het jonge meisjes die Maria zien verschijnen. Als mannen getuigden van genezing vanwege Maria, werd dat eerder geloofd, omdat zij minder vatbaar zouden zijn voor hysterie. Hoe dan ook heeft het beeld van Maria de visie op de vrouw diepgaand gestempeld. Mede daarom blijft Maria ook van belang voor protestanten, die Luthers achting voor de maagd meestal niet zijn nagevolgd.

Kampen

A. Huijgen

Michael Mawson, Philip G. Ziegler (red.),
The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer
 (Oxford: Oxford University Press, 2019)
 528 p., £ 110.00 (ISBN 9780198753179).

De redacteurs van dit handboek gaat het meer om Bonhoeffer als theoloog dan om zijn biografie. Uiteraard ontbreken Bonhoeffers context en leven niet: ze vormen het eerste deel van het boek. Andreas Pangritz' hoofdstuk over Bonhoeffer en de Joden springt eruit. Hij toont aan dat de Kristallnacht de aanleiding vormde voor Bonhoeffers verzet. Er zijn ambigue uitlatingen over Joden bij Bonhoeffer te vinden, maar zijn hermeneutische keuzes in *Nachfolge* maken dat het Joodse volk bij hem niet op het tweede plan komt.

Het tweede deel, over Bonhoeffers theologie, vormt de ruggengraat van dit boek. Op

het eerste gezicht lijkt de indeling naar theologische loci, beginnend bij de Schrift en de godsleer, niet passend voor Bonhoeffer. De beide desbetreffende artikelen, geschreven door beide redacteurs, nemen die twijfel echter weg. Michael Mawson betreft terecht Bonhoeffers benadering van de Psalmen als sleutel bij de schriftuitleg. Christiane Tietz' artikel over Bonhoeffers christologie benadrukt overtuigend het belang van Christus' middelaarschap voor Bonhoeffer. Wel valt het op dat deze bundel niet zoveel kruisverwijzingen biedt. Matthew Puffer had in zijn hoofdstuk over de schepping uitstekend naar Tietz kunnen verwijzen, en zo zijn er meer voorbeelden. Er is meer dat vragen oproept. Christopher Holmes citeert in zijn hoofdstuk over de Heilige Geest zo veel van Michael Mawson dat de vraag opkomt waarom de laatste niet zelf deze bijdrage voor zijn rekening genomen heeft. Mark Lindsay behandelt Bonhoeffers eschatologie zonder oog voor de betekenis van eschatologie in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Lindsay is een expert in de joods-christelijke relaties, dus het lijkt erop dat hij het eschatologische hoofdstuk toebedeeld heeft gekregen omdat Pangritz dat over de Joden al had. Sommige auteurs bieden veel wenken voor verdere studie, andere nauwelijks.

Het derde deel behandelt Bonhoeffers ethiek. Gerald McKenny's kritiek op Bonhoeffers definities van vrijheid en verantwoordelijkheid valt op. Bonhoeffer zou enkel rekenen met God en de eigen persoon, niet met de naaste. Die kritiek lijkt mij aanvechtbaar. Boeiend is Ralf K. Wüstenbergs artikel over religie en het seculiere. Hij plaatst Bonhoeffers 'religieloos christendom' overtuigend tegen de achtergrond van Dilthey's levensfilosofie. Treffend stelt Wüstenberg dat waar Dilthey leven tegenover metafysica stelt, Bonhoeffer leven contrasteert met religie. Een vergelijking met Charles Taylors gedachten over een seculiere tijd maakt dit artikel af.

In het vierde deel over 'denken na Bonhoeffer' komen vragen van feminisme en ras op tafel. Jennifer McBride toont aan dat de traditionele rolpatronen in Bonhoeffers trouwpreek voor Eberhard en Renate Bethge (1943) geen incident zijn. Bonhoeffer denkt patriarchaal en veronderstelt 'male normativity'. Vanuit Bonhoeffers accent op 'er zijn voor anderen' (zo Rachel Muers) of Christus als middelaar (zo Lisa Dahill) is het echter mogelijk Bonhoeffer met Bonhoeffer te corrigeren. Reggie Williams laat zien dat Bonhoeffers ontmoetingen in Harlem sleutelmomenten waren voor zijn denken over raciale vragen. Williams overdrijft wel als hij Bonhoeffers bereidheid uit 1928 (!) om voor zijn volk te strijden, uitlegt als openheid voor het *völkische* van het nazisme.

Dat de actualiteit niet ver weg is, klinkt door als Williams stelt dat Hitlers optreden gepaard ging met 'the hope of making Germany great again' (385). In dat licht biedt Stephen Haynes in deel 5 ('studying Bonhoeffer') een goed overzicht van de verschillende fasen van Bonhoefferreceptie: Bonhoeffer als radicale seculier, als post-Holocausttheoloog, maar ook de populistische Bonhoeffer in evangelicale kring. Een ten onrechte aan Bonhoeffer toegeschreven citaat kwam op de achterflap van Eric Metaxas' Bonhoefferbiografie, die van hem een halve *evangelical* maakte. Vervolgens werd dit (nog altijd onjuiste) citaat de strijdkreet van *evangelicals* die tegen het homohuwelijk en voor Trump van een 'Bonhoeffermoment' spraken. John de Gruchy laat zien dat zoals rechts bediend werd door Metaxas, Charles Marsh de Bonhoefferbiografie voor liberaal Amerika leverde. Terecht beveelt hij Schlingensiepens biografie als de beste aan. Voor beginners in Bonhoefferstudies biedt Matthew Kirkpatrick een overzicht van bronnen en teksten.

Het blijvend aansprekende van Bonhoeffers theologie ligt voor vele auteurs in deze

bundel in zijn personalistische antropologie: de ander als tegenover en grens. Rachel Muers schrijft er een inzichtgevend hoofdstuk over in deel 2. Niet toevallig verwijst zij vooruit naar het hoofdstuk over feminisme én bekritiseert zij Bonhoeffer vanwege hiërarchisch denken als hij de mens als ‘heerser’ over de dieren typeert. Macht, hiërarchie, menselijke uniciteit en gender: daar zitten de pijnpunten voor de hedendaagse Bonhoefferinterpretatie. Ik ben minder geneigd dan sommige auteurs om Bonhoeffer met Bonhoeffer te corrigeren. Eerder zou ik hedendaagse ideeën nog eens kritisch willen doorlichten aan de hand van Bonhoeffers mandatenleer.

Kampen

A. Huijgen

Alister McGrath, *Through a Glass Darkly. Journeys through Science, Faith and Doubt—A Memoir* (Londen: Hodder & Stoughton, 2020) vii + 225 p., £ 14.94 (ISBN 978152932760 1).

Ons verstand schiet tekort om de werkelijkheid in haar volheid te doorgronden. Deze overtuiging, door Paulus verwoord in 1 Korinthe 13:12, vinden we terug in de titel van dit boek van de hand van de bekende Britse theoloog en chemicus Alister McGrath. Het is een titel waarmee hij in zekere zin ook zijn oeuvre, voor zover het zijn werk op het grensvlak van geloof en wetenschap betreft, samenvat. Het boek omvat drie delen. In de hoofdstukken 1-6 beschrijft McGrath de eerste achttien jaar van zijn leven. We zien achtereenvolgens een kind dat gefascineerd is door de nachtelijke sterrenhemel, een middelbare scholier die zich stort op de exacte wetenschappen en een beginnend student die in Oxford scheikunde studeert. Antwoorden op levensbeschouwelijke vragen denkt hij te vinden in

het marxisme dat uiteindelijk toch niet biedt wat hij verwacht. Er volgen gesprekken met medestudenten die het christelijk geloof zijn toegedaan. Zou hier het antwoord liggen? Met deze hoopvolle vraag eindigt het eerste gedeelte van het boek.

In het tweede gedeelte, de hoofdstukken 7-13, beschrijft McGrath de afronding van zijn studie scheikunde met een doctoraat en zijn groei naar de keuze voor de theologie. Zijn overtuiging dat wetenschap en geloof onverenigbaar zijn, verdwijnt door het contact met diverse Oxfordse collega's en door het lezen van de boeken van C.S. Lewis, de apologet over wie hij decennia later een biografie zal schrijven. Het is ook Lewis door wie McGrath zich realiseert dat een zinvolle verkenning van de interactie tussen geloof en wetenschap een academische vorming in de theologie vereist. Dat blijft vooreerst nog een droom, maar later wordt die droom werkelijkheid. In de hoofdstukken 10-13 lezen we hoe deze theologische vorming verloopt en in 2014 een (voorlopige?) afronding vindt in McGraths benoeming tot hoogleraar Wetenschap en Religie in Oxford.

In het derde en laatste gedeelte, de hoofdstukken 14-23, gaat McGrath meer gedetailleerd in op de relatie tussen geloof en wetenschap. In hoofdstuk 14 beschrijft hij hoe hij, onder meer door het lezen van Karl Popper, gaat inzien dat wetenschappelijke feiten minder zeker zijn dan vaak verondersteld en derhalve te onbetrouwbaar om te dienen als fundament voor een wereldbeschouwing. Hoe McGrath gaandeweg tot de overtuiging komt dat het christendom wat dit betreft meer te bieden heeft, komt aan de orde in hoofdstuk 15. Zijn bekering die hij ‘cerebraal en intellectueel’ (142) noemt, gaat niet gepaard met het ervaren van ‘een vreugdevolle bevrijding van schuld’ of ‘een persoonlijke relatie met Christus’ (143); de betekenis van het geloof als bevredigend interpretatiekader van de werkelijkheid is beslis-

send. Het is een lens die dingen zichtbaar maakt, die anders verborgen of vaag blijven. Die gedachte werkt McGrath verder uit in hoofdstuk 16 aan de hand van Plato en diens metafoer van de grot en vervolgens bespreekt hij in hoofdstuk 17 de verhouding tussen bewijs, geloof en twijfel aan de ene kant en zekerheid aan de andere kant. Alleen in de logica en de wiskunde is er sprake van onbetwistbaar bewijs. In alle andere gevallen komen we niet verder dan het inschatten van een mate van aannemelijkheid. En daarbij spelen vooringenomen standpunten een niet te onderschatten rol. Over die rol van vooringenomen standpunten gaat het in hoofdstuk 18, dat de veelzeggende titel 'Delusion' heeft. Volgens atheïsten zouden gelovige christenen zich troosten met een zelfverzonnen god omdat dit denkbeeld hen helpt de moeilijkheden van het leven door te komen, maar dat het ontkennen van het bestaan van God evenzeer kan berusten op 'wishful thinking' verliezen ze uit het oog. In hoofdstuk 19 behandelt McGrath het thema van de alternatieve interpretatiekaders. Het doel bepaalt het perspectief van waaruit naar de werkelijkheid wordt gekeken en daarvan geeft hij een praktische toepassing in hoofdstuk 20, waar het verband tussen geloof en wetenschap aan de orde komt. Het perspectief van de wetenschap is geen bedreiging voor het geloof maar integendeel verrijkend. Dat overigens ook in de theologie wordt gewerkt met wisselende perspectieven, toont McGrath in hoofdstuk 21, waarin hij zijn gedachten over de goddelijke Drie-eenheid ontvouwt. De metafoer in de titel van het boek komt terug in hoofdstuk 22: 'Through a glass, darkly'. Ons zicht op de werkelijkheid blijft beperkt. Dat ons dat niet wanhopig hoeft te maken, is de boodschap van hoofdstuk 23 – het laatste in dit boek dat in een beknopt bestek veel geeft om over na te denken.

Bennekom

P.J. Slootweg

Richard Rice, *The Future of Open Theism: From Antecedents to Opportunities* (Downers Grove: IVP Academic, 2020) 264 p., \$ 24.00 (ISBN 9780830852864).

Open theism is a popular concept of God in the late 20th and early 21st centuries. This movement which began a few decades ago has been under fire for its ambitious claims. Its popularity attracted both enemies and lovers. However, there is no comprehensive account of when the term was coined, who coined the term, who started the movement, why the movement was started and what it represents. Richard Rice, who is the first person to write a book on open theism, *The Openness of God: The Relationship of Divine Foreknowledge and Human Free Will* (1980) and may be credited for coining the term; breaks the silence and takes the bull by the horn to trace the origin of this movement from its inception till date, and what its future might be.

The book is divided into two parts: the first part which has five chapters traces the origin and development of open theism. In tracing the precursory elements that led to the formation of this concept, Rice shows that this new model has many precursors who include the following: Jacob Arminius on his insistence on human freedom and personal contribution to salvation, Adam Clarke, from the Methodist background who upheld that God does not know contingent actions beforehand. Lorenzo McCabe also from the Methodist background rejected the traditional view of divine omniscience and eternity. He argues that God does not know future contingencies because He is not atemporal otherwise, human freedom will be impossible. Others include Jules Lequyer, Gordon C. Olson and Howard Roy Elseth who also reject the traditional way of understanding the doctrine of omniscience.

The second part of the book, containing

five chapters, is a thematic treatment of open theism. Here Rice denies that divine self-limitation truly limits God and that the God represented in open theism is a perfect expression of the God revealed in the Bible. Rice further argues that the Trinity as understood in Scripture sets the basis for understanding God from the relational and temporal points of view. This relationality and temporality imply God's relationship with humans especially when human freedom is taken into account. Human freedom has implications for guidance, providence, the existence of evil and salvation. Rice concludes his book by accepting that there can never be a perfect doctrine of God (238).

Next to mentioning Jacob Arminius, I expected Rice to mention Desiderius Erasmus, and Pelagius since the classical brand of Christianity mostly criticized by open theism is the Augustinian-Calvinistic model. The argument between Erasmus and Luther to some extent is a continuation of the earlier one between Pelagius and Augustine. The same argument was taken up by Arminianism and Calvinism. I think probably for the fear of being associated with heresy, Rice doesn't want to show how open theism aligns with Pelagius.

Secondly, both pro and anti-open theism adherents will note that there is much in common between open and process theism. For instance, Pinnock claims that he is influenced by Alfred North Whitehead. In this regard, Pinnock states that: 'Here is a theology that tries to work with modern science and has a dynamic metaphysics that doesn't equate God with everything superior and the world with everything inferior. I find the dialectic in its doctrine of God helpful, for example, the idea that God is necessary and contingent, eternal and temporal, infinite and finite' (*The Scripture Principle* San Francisco: Harper & Row, 1984, 143). However, Rice does not consider process

theism as the immediate precursor of open theism.

Thirdly, it seems the post-modern culture of the 21st century has also played some precursory roles in open theism with its emphasis on freedom and experience. The technological advancement of the century and both world wars have also impacted our understanding of God and His relationship with us especially on the issue of the problem of evil.

Fourthly, Pentecostalism is another brand of mainstream Christianity that to my understanding shares a couple of things in common with open theism. I expected to see how Rice could have expatiated on the relationship that exists between the two. This includes the emphasis on freedom in relation to salvation, the risk-taker model of God and its implications for petitionary prayers, and the role of experience in theological and biblical interpretation. Finally, Rice didn't engage other theologians who are pro-open theism in Europe, Africa or Asia. However, this book is a nice start and I hope more will be published on the development of open theism in the future.

Amsterdam

A.S. Antombikums

Katherine Sonderegger, *Systematic Theology* deel 2 *The Doctrine of the Holy Trinity: Processions and Persons* (Minneapolis: Fortress Press, 2020) xxx + 580 p., \$ 49.00 (ISBN 9781451482850).

Sommigen schrijven een theologie voor de 21ste eeuw, maar Katherine Sonderegger schrijft volgens de achterflap van haar boek zelfs een dogmatiek voor het nieuwe millennium. Dit tweede deel is het eerste van twee boeken over de triniteitsleer. Het tweede zal over de heilseconomie en over het Nieuwe

Testament gaan, terwijl dit deel scherp stelt op het innerlijke leven van God en het Oude Testament. In 2015 publiceerde de auteur, hoogleraar aan Virginia Theological Seminary en priester in de episcopale kerk, al haar godsleer als eerste deel van haar systematische theologie.

Op een indrukwekkende manier bepaalt Sonderegger haar positie in discussie met middeleeuwse en moderne auteurs. Haar centrale stelling is dat Gods heiligheid Gods triniteit is en omgekeerd. Anders dan enerzijds Thomas van Aquino en Karl Barth, die benadrukken dat de triniteit alleen door geloof te kennen is, en anderzijds Paul Tillich, die de triniteitsleer existentieel benadert, vindt Sonderegger een *vestigium trinitatis* in het zijn zelf, in de wereld van de creatuurlijke rationaliteit. Het beeld daarvoor is de tempel waarin God te midden van zijn volk woont. Sonderegger benadrukt dat er meer is dan soteriologie, en meer is dan heilseconomie: de triniteitsleer is het antwoord op de zijnsvraag als zodanig. Niet dat de triniteit direct uit het zijnde is af te lezen: er is echter wel een 'familiegelijkenis'.

Sonderegger meent dat de triniteit als 'het zijn zelf' een fundering in de Schrift niet uitsluit, maar insluit. Dat vereist wel dat de Bijbel niet als heilsgeschiedenis gelezen wordt, maar met een metafysische bril. Met name het boek Leviticus is voor Sonderegger van belang. De figuur van het offer laat niet alleen mensen zien dat alles een kostprijs heeft, maar het is ook een echo van het trinitarische leven van God. Het offer draait om God, die zichzelf heiligt.

Sonderegger begint de triniteitsleer dus beslist niet aan de kant van Gods openbaring of *opera ad extra*, en zelfs niet bij de drie personen. Voor haar zijn Gods processies (die uiteindelijk één zijn) belangrijker dan de personen. Op dit punt bekritiseert zij zelfs Augustinus, aan wiens zijde zij zich doorgaans schaart. Sonderegger ontwikkelt deze

gedachten in een creatieve herinterpretatie van het Vierde Lateraans Concilie, dat het bezwaar van Joachim van Fiore tegen Petrus Lombardus' triniteitsleer afwees, namelijk dat hij een quaterniteit zou leren door Gods natuur te onderscheiden van de drie personen. Duidelijk is: Sonderegger wil de moderniteit voorbij, met name het kantianisme dat Barth en Rahner aankleeft, en ze wil het nieuwe millennium in met een theologie waarin 'The Lord God just is Holy Fire' (413).

Niet alleen de speculatieve thematiek maakt dit boek complex. Sonderegger schrijft wel bloemrijk en eerbiedig, maar niet altijd bijzonder helder en zij trekt haar conclusies niet altijd expliciet. Wie alle zeilen bijzet, vindt in dit boek echter een origineel en gedurfd ontwerp van een triniteitsleer. Hoe moedig Sondereggers speculatieve benadering ook is, de vraag blijft of de kantiaanse kritiek wellicht ook een waarheidsmoment had. Immers, Sonderegger kan ons wel vertellen hoe het in het innerlijke leven van God zit (vuur) en uitleggen dat dit geen natuurlijke theologie is, maar hoe kunnen wij dit allemaal weten? Sonderegger baseert zich uiteindelijk op de Bijbel, maar dan staat haar concept al en haar leeswijze van de Bijbel is meer bepalend dan de teksten zelf. Als het niet om openbaring maar om de zijnsvraag gaat, niet om christologie of soteriologie maar om ontologie en metafysica, waarom dan wel om de Bijbel en niet om de Bhagavad Gita? Is God eigenlijk wel meer dan een metafysische, speculatieve idee? Toch biedt Sondereggers boek ook voor wie het niet met haar eens is, stof tot nadenken. Zij stelt pertinente vragen aan theologie die haar uitgangspunt vindt in Gods openbaring, de heilsgeschiedenis, of Christus. De belangrijkste is of Gods *aseitas* wel te waarborgen valt wanneer, zoals Rahner stelt, de economische triniteit de immanente triniteit is en omgekeerd.

Ethiek

Henk Jochemsen en Maarten Verkerk (red.), *Morgen wordt alles beter. Mogelijkheden en ethiek van gentechnologie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 222 p., € 17,99 (ISBN 9789043534086).

Onder gentechnologie wordt verstaan ‘alle medische onderzoeken en behandelingen die betrekking hebben op erfelijke processen’. Met een hielprik bijvoorbeeld kunnen 22 aangeboren aandoeningen al worden getraceerd, zodat behandeling direct na de geboorte van een kind kan worden gestart. Erfelijkheid en erfelijke eigenschappen hebben met de genetische code van de mens te maken die besloten ligt in het dna.

In dit boek wordt nagegaan wat er nu al mogelijk is en nog mogelijk zal zijn met gentherapie. ‘Waarvan kunnen we dromen?’ Jochemsen (Lindeboomleerstoel, Kampen) en Verkerk (TU Eindhoven en Universiteit Maastricht) schreven de meeste hoofdstukken. Maar Eline Gorter-van Hulzen en Elise van Hoek- Burgerhart (beiden NPV-Zorg) schreven bijvoorbeeld over prenataal onderzoek en Tijs Tromp (PThU) over gentechnologie en mensen met een verstandelijke beperking. Mirjam Bikker (Eerste Kamer, CU), Martine Corel (VUmc) en Diederik van Dijk (NPV) gaven commentaar vanuit hun expertise.

Naast wetenschappelijk gedocumenteerde informatie over de mogelijkheden van gentechnologie gaat het om de vraag of ‘we mogen ingrijpen in de genetische code van de mens’. Vooral gaat het om de vraag of een ingreep geoorloofd is, die medisch op dat moment niet nodig is, sterker nog, als het gaat om het ‘ontwerpen’ van kinderen zoals ouders dat graag willen. De film *Splice*, in de visie van de auteurs ‘een van de betere sciencefictionfilms over gentechnologie’, wordt opgevoerd als de belofte van ‘mens-diercom-

binaties’. Het dna van dieren wordt ‘gesplitst’ en in allerlei combinaties weer ‘samengevoegd’ tot nieuwe wezens. Het motief is ‘vooruitgang als rode draad’. Maar aan het eind van de film hebben de hoofdrolspelers het gevoel dat ze het experiment niet meer in de hand kunnen houden en dat ze een grens zijn gepasseerd die ze niet mochten passeren.

Dit brengt de schrijvers tot bezinning over ‘het heilige’. Dan gaat het om de religieuze betekenis van gentechnologie. ‘We gaan één worden met God’, schrijft Richard Seed in *De religie van gentechnologie. De goddelijkheid van de mens en de geest van de uitvinding* (1999). Als Jochemsen en Verkerk hier tot een beoordeling komen, zeggen ze dat in het christelijke denken het sacrale en het seculiere langs een verticale lijn geordend zijn. De afstand tussen God, de Heilige, de Almachtige, de Verhevene en de werkelijkheid is oneindig groot maar die afstand is ook klein doordat Hij mens werd in Jezus Christus en door zijn Geest nabij is gekomen. In het postmoderne denken ‘is de individuele mens heilig geworden en is alles om hem of haar heen werelds geworden; ook werelds in de betekenis van geen eigen zin en geen eigen betekenis’. De Engelse filosoof Szerszynski, zelf niet religieus, pleit voor herstel van de verticale as. De auteurs pleiten voor ruimte voor het heilige, ‘voor het geheim van het leven, voor dat wat zich pas echt vertoont als we het niet proberen te beheersen’. Ruimte voor de uniciteit en de waardigheid van elke mens. Zo noemen ze de ontwikkelingen in de genetica enerzijds fascinerend, anderzijds vragen die om behoedzaam en voorzichtig handelen. Maar ze nopen tot verzet, als het heilige niet meer wordt gerespecteerd. ‘Ieder menselijk leven bevat een kiem van heiligheid, die om eerbied vraagt.’ Ze verzetten zich dan ook tegen het vergroten van menselijke vermogens boven die van de menselijke soort.

Het boek eindigt met de vraag hoe het toch komt dat zoveel romanschrijvers en filmregisseurs kritisch zijn op de ontwikkelingen in de gentechnologie. 'Het zou wel eens kunnen zijn dat ze in het vormgeven van hun creatieve product tot de ontdekking komen dat deze technologie te groot is in de handen van de mens. Dat er sprake is van een technologie waardoor de mens in de macht van het kwaad komt. Misschien heeft Mary Shelley wel gelijk met haar uitspraak dat wie op de stoel van God gaat zitten, rekening zal moeten houden met Zijn vloek.' Shelley schreef een ook in dit boek opgevoerde horror novelle *Frankenstein*.

De auteurs beogen met hun boek een genuanceerde discussie, in de diepe overtuiging dat in de pluriforme samenleving keuzen moeten worden gemaakt die goed zijn voor de samenleving als geheel. De slotalinea is inzake het principe niet onduidelijk wat betreft te maken keuzes. Maar er zijn zeker ook romanschrijvers en gentechnologen die van postmodern gevoelen zijn. De vraag blijft open waar en met wie de schrijvers die genuanceerde discussie met hen zouden kunnen voeren. Maar materiaal ervoor hebben ze in dit boek wel heel gedegen neergelegd.

Huizen

J. van der Graaf

Praktische theologie

Nadia Bouras, *Een klas apart. Biografie van een Arabische school in Amsterdam-Zuid* (Amsterdam: Boom, 2020) 240 p., € 22,50 (ISBN 9789024425679).

Auteur van dit zeer goed leesbare boek over de (ontstaans)geschiedenis van de Arabische school in Amsterdam is historica Nadia Bouras, gespecialiseerd in de Marokkaanse migratiegeschiedenis. Bouras, geboren in 1981, is oud-leerling van deze school. In het

boek vertelt ze hoe het haar en haar klasgenoten en leerkrachten is vergaan, destijds op de Arabische school en in de jaren daarna. Toen ze in de jaren negentig zelf leerling van de Bouschraschool was, voelde ze wel aan dat ze op een bijzondere school zat, maar waarom de school zo bijzonder was en hoe uniek de ontstaansgeschiedenis van de school is ontging haar toen natuurlijk.

Toen ze zich enige jaren geleden begon te verdiepen in de geschiedenis en achtergrond van haar voormalige Amsterdamse basisschool, realiseerde ze zich al snel dat het verhaal zo bijzonder is dat het de moeite waard is om er echt studie van te maken. Het resultaat is een prachtig boek en een mooie documentaire ('De klas van '94', *2Doc*, oktober 2019) waarin de lezer niet alleen leert over 'hoe het is om als kind van migranten op te groeien tegen de achtergrond van verhardende debatten over integratie, identiteit en de multiculturele samenleving' (tekst achterflap), maar ook meegenomen wordt in het tot op de dag van vandaag relevante vraagstuk over de mate waarin bijzonder onderwijs een positieve bijdrage kan leveren aan de samenhang in de samenleving of juist polarisatie in de hand werkt. Temeer omdat deze discussies ook het christelijk onderwijs en in het bijzonder het reformatorisch onderwijs raken, is dit boek een aanrader voor wie zich eens vanuit een ander perspectief in deze vraagstukken wil verdiepen. Het boek biedt vanuit de historische beschrijvingen ook aanknopingspunten tot reflectie op hoe als christen om te gaan met andersgelovigen: Tijdens haar zoektocht naar het verleden van de school, ontdekt Bouras dat de school in 1971 opgericht is door het predikantenechtpaar Boiten. In het hoofdstuk 'Hoe God verscheen op de Wallen' wordt beschreven hoe dit echtpaar zich geroepen wist om in de Amsterdamse binnenstad van betekenis te zijn. Niet wetend wat de toekomst hun zou brengen kochten ze een ver-

vallen kraakpand op nummer 100 aan de Oudezijds Achterburgwal, waar ze hun oecumenisch-christelijke leefgemeenschap oprichtten. Iedereen was welkom, ongeacht afkomst, levenswijze, sociaal milieu of religieuze achtergrond, en zo gaven de Boitens invulling aan wat zij zagen als de centrale opdracht in hun leven: verbinding. Vanuit de christelijke boodschap om voor de vreemdeling te zorgen, stelden de Boitens hun huis en leven open voor de Marokkaanse gastarbeiders die bij hen in de straat woonden. Toen duidelijk werd dat de Marokkaanse mannen niet voor gezinshereniging in aanmerking kwamen omdat ze niet beschikten over passende woonruimte, organiseerden de Boitens een inzamelingsactie om een grachtenpand aan de overkant van Oudezijds 100 te kunnen kopen voor de mannen en hun gezinnen. Vanaf het moment dat de vrouwen en hun kinderen arriveerden ontstond er een innig contact. Al snel realiseerde mevrouw Boiten zich dat het voor de Marokkaanse kinderen belangrijk was om naar school te kunnen gaan. Hoewel de leerplicht ook gold voor kinderen van gastarbeiders, was er niemand die zich om hen bekommerde (29). Ook nu kwamen de Boitens in actie. Wat aanvankelijk begon als kleinschalig onderwijs in eigen woning, gegeven door een van de vrijwilligers, groeide al snel uit tot een echt klasje dat met negen leerlingen onderdak vond in een lokaal van een van de panden van Tot Heil des Volks. Zo opende op 1 februari 1971 de Ecole Arabe d'Amsterdam haar deuren. Het duurde nog jaren voor het ministerie van Onderwijs bereid was om de school financieel te ondersteunen.

Bouras beschrijft zorgvuldig hoe de school enerzijds groeide, maar anderzijds ook met tal van problemen en weerstand te maken kreeg. Niet alleen waren daar de financiële problemen en de problemen rondom huisvesting, ook het steeds terugke-

rende vraagstuk omtrent 'nut en noodzaak' van deze bijzondere school voor kinderen van gastarbeiders. De visie hierover veranderde in de loop der jaren, toen duidelijk werd dat het merendeel van de gastarbeiders en hun gezinnen niet terug zou gaan naar het land van herkomst. De familiegeschiedenis van Bouras en enkelen van haar schoolgenoten illustreert wat een en ander op persoonlijk vlak betekende, vaak nog tot op de dag van vandaag toe. Hierdoor krijgen abstracte zaken als 'migratiepolitiek' en beleidsmatige discussies over Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) een concreet gezicht.

Oegstgeest

G.D. Bertram-Troost

Reijer R.J. de Bruijn, *Losse teugels, vaste hand: Evangelische beweging en praktisch hulpbetoon in het Doorgangshuis te Hoenderloo (1845-1965)* (Ommen: uitgeverij Drukdoende, 2020²) 454 p., € 29,92 (ISBN 9789493051003).

De auteur, van 1984-1995 geestelijk verzorger in Hoenderloo, promoveerde op dit goed gedocumenteerde werk over een instelling die als één van de rijkste vruchten van het Réveil wordt beschouwd. Achter het ontstaan van het Doorgangshuis voor verwaarloosde en ontheemde jongeren brandde een vuur van evangelische beweging. Later werd De Hoenderloo Groep een onderdeel van Pluryn, een instelling voor deskundige opvoeding en opleiding van jongeren met complexe gedragsproblemen. Maar Pluryn heeft inmiddels de instelling gesloten en het terrein verkocht aan een projectontwikkelaar.

De Bruijn beschrijft aan de hand van veel bronnenmateriaal de geschiedenis van deze instelling gedetailleerd en focust daarbij met name op de vraag welke betekenis de evangelische dimensie heeft gehad voor de

leiding en de pupillen. Hoe voltrok zich de godsdienstige opvoeding in relatie tot de tehuiszorg en wat is de betekenis daarvan geweest in het leven van opvoeders en oud-jongens? De in 1925 en 1991 uitgevoerde onderzoeken naar de beleving van de (oud-) pupillen zelf bieden veel materiaal voor de beantwoording van deze vraag.

Op pagina 432 constateert De Bruijn: 'Het blijkt nergens dat bestuurders en directeurs tijdens de duur van de onderzochte periode (1845-1965) over hun christelijke grondovertuiging anders zijn gaan denken en handelen.' Het was te doen om (her) opvoeding in het teken van godsvrucht en arbeidzaamheid. In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam echter een groot deel van het personeel alsook van de jongens in toenemende mate ambivalent te staan tegenover de geestelijke verzorging. Religieuze idealen verdwenen op het werkveld geleidelijk aan naar de achtergrond. Een normatieve pedagogiek met een bijbels-leerstellige overdrachtsbenadering moest plaatsmaken voor een meer plurale benadering. Terecht schrijft recensent O.W. Dubois dat de auteur met dit boek 'een klein monument voor het Réveil en alle werkers van Hoenderloo' heeft opgericht.

Veenendaal

J. Hoek

Sinclair B. Ferguson, *Some Pastors and Teachers: Reflecting a biblical vision of what every minister is called to be* (Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 2018 (reprint) 802 p., € 40,99 (ISBN 9781848717893)).

Evenmin als goede wijn krans behoeft, heeft een boek van Sinclair B. Ferguson aanbeveling nodig. Niet alleen vanwege de gedegen inhoud, maar vooral vanwege de verbinding van wetenschap en vroomheid. Ferguson

heeft de gave om theologische inzichten en uitzichten onder woorden te brengen die tegelijk meditatieve stof vormen.

De titel van zijn boek, *Some Pastors and Teachers*, voor het eerst verschenen in 2017, is ontleend aan Efeze 4:11: 'En Dezelfde heeft gegeven sommigen tot apostelen, en sommigen tot profeten, en sommigen tot evangelisten, en sommigen tot herders en leraars'. De vraag die als een rode draad door het hele boek is geweven, is dan ook die naar een bijbels signalement van de dienaar van het Woord. De Banner of Truth Trust heeft van het kloeki boek een fraaie gebonden uitgave gemaakt, voorzien van tekst- een zaakregister.

Het boek bestaat uit vijf delen. Het eerste deel is getiteld 'Herder en leraars' en biedt drie theologische portretten, te weten van 'the three Johns': Calvijn, Owen en Murray. In het tweede deel, dat gaat over Calvijn, werkt Ferguson onder andere de incarnatie, de christologie, de pneumatologie, het avondmaal en de gemeenschap met Christus in het kader van diens theologie uit. Het derde deel, over de puriteinen, gaat bijna geheel over John Owen. De verschillende hoofdstukken gaan in op verschillende aspecten van diens theologie; daarnaast is een hoofdstuk opgenomen over John Flavel en een over het preken van de wet. Deel 4 staat in het teken van het onderwijs waartoe de dienaar van het Woord geroepen is. Onder deze noemer komen diverse onderwerpen aan bod: Schrift en traditie, het geloof, de zekerheid van het geloof, heiliging, het kindschap Gods enzovoort. In het vijfde en laatste deel staat de prediking centraal. Het biedt voorname inzichten met betrekking tot de exegese, de plaats van de verzoening, de Christusprediking vanuit het Oude Testament en het adresseren van het hart.

Ferguson nodigt met deze uitgave uit tot lezen, maar niet alleen tot lezen. Hij schreef de bijdragen te midden van een druk bestaan als herder en leraar. Dit schrijven bleek in

meer dan één opzicht een vruchtbare exercitie. Hij nodigt zijn collega's in de dienst dan ook niet alleen uit tot lezen, maar ook tot studeren en schrijven. Diamanten ontstaan onder druk, zo merkt hij op. Niet alleen om het eigen denken te verdiepen, maar ook om er elkaar als broeders mee te dienen.

Het boek biedt veel; het informeert en het sticht. Desalniettemin signaleer ik ook wat minpuntjes. *Some Pastors and Teachers* is een bundeling van artikelen die reeds eerder gepubliceerd zijn. Het voordeel van deze opzet is dat de hoofdstukken goed los van elkaar te lezen zijn. Het nadeel is dat het daardoor wel wat aan samenhang ontbreekt. Bovendien zit er nogal wat herhaling in: sommige citaten van Calvijn komen een aantal keren terug. Het zij hem vergeven. Graag wijs ik nog op de toch wel opmerkelijke slothoofdstukken. Ik kwalificeer ze als zodanig omdat je er dingen leest, anders dan in de andere hoofdstukken, die je niet zo snel ergens anders zult vinden.

Het vijfde deel van het boek – het deel over de prediking – sluit af met een hoofdstuk getiteld 'A Preacher's Decalogue'. Het is de vrucht van Fergusons eigen bezinning op en bezig zijn met de prediking. Het is een decalogue die voor elke prediker in klassiek-gereformeerde zin als een homiletisch vademecum mag zijn. Om die reden vermeld ik deze 'tien geboden', vooral ook als uitnodiging om dit boek zelf ter hand te nemen, studierend en mediterend: ken je Bijbel beter, wees een man van gebed, verlies Christus niet uit het oog, wees diep trinitarisch, gebruik je verbeelding, spreek veel van zonde en genade, gebruik de 'plain style', ontdek je persoonlijke stijl, pas het Woord concreet toe en geef leiding aan het nieuwe leven, heb je hoorders lief.

Het slothoofdstuk, eigenlijk de epiloog, heeft Ferguson de titel 'Doxology' meegegeven. Hij benadrukt dat Calvijns theologie, voor hem toch wel dé theologie, resulteert in

een lofzang. Een lofzang op zijn soevereine genade in het verlossen van zondaren, een lofzang op de liefde van Christus die wederliefde wekt. Ferguson geeft dit 'Calvinistic singing' in deze epiloog stem aan de hand van Bonar, Wesley, Toplady, Watts, Cowper en niet te vergeten Zondag 1 van de Heidelbergse. En daarmee is het een ontroerend slotakkoord.

Sommelsdijk

P.C. Hoek

A.A. van Ruler, *Verzameld werk* deel V-A: *Kerk, liturgie, prediking, sacramenten* (red. D. van Keulen) (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 916 p., € 52,50 (ISBN 9789043535519).

Het lezen van dit werk van A.A. van Ruler (1908-1970) schenkt je momenten dat je – in de woorden van C.S. Lewis – 'surprised by joy' bent. Niet alleen omdat vreugde als kernwoord veel voorkomt (zie de opsomming van vindplaatsen op pagina 163), maar vooral omdat die vreugde zich ook werkelijk op verrassende wijze voordoet wanneer Van Ruler je eigen lastige vragen en nog vage gedachten zomaar onder woorden brengt. Vanuit zijn eigen 'bevochten vreugde' reikt hij via de teksten in deze bundel zijn gedachten over kerk, liturgie, prediking en sacramenten aan.

Dit nieuwe deel uit het *Verzameld werk*, deel 5A, bevat 41 bijdragen verdeeld over vijf clusters. Het eerste cluster bevat zes teksten die Van Ruler schreef in de tijd dat hij predikant was. Daarna volgen in het tweede cluster twaalf teksten over aspecten van de kerk. Daarin komen onder andere het gezag, de katholiciteit, de pretentie en het apostolaire karakter van de kerk aan de orde. In het derde cluster wordt als het ware ingezoomd richting de concrete praktijk van het kerkelijk leven. Daarbij wordt aandacht gegeven aan gemeenteopbouw, huwelijksbevestiging,

de rustdag, de liturgie en de vraag waarom je eigenlijk naar de kerk zou gaan. Het vierde cluster bevat zes teksten over de prediking. Niet alleen laten deze bijdragen bij elkaar iets zien van de brede interesse en kennis van Van Ruler, maar ook elk van de bijdragen op zich krijgt door de plaatsing in het geheel een nieuwe werking. Van Rulers buitelandse gedachten in de eerdere clusters, lijken het denken al iets van 'lenigheid' gegeven te hebben. Daardoor zijn de 'sprongen' die hij maakt en de lijnen die hij in dit cluster trekt, niet alleen fascinerend, maar ook faciliterend. Elke prediker kan er zijn winst mee doen om de eigen preekpraktijk eens te leggen naast wat in dit cluster aan de orde komt. Wat te denken van uitspraken als: 'Men moet liever z'n tong afbijten, dan dat men ook maar een fractie méér of ook maar voor een vleugje iets anders zegt, dan wat de tekst zegt' (634). Of hoe hij spreekt over de wijze waarop predikanten tot een tekstkeus komen: 'Zijn wij allen zo gevoelig voor de woorden van de Schrift, dat we elke week op tijd weer zo fundamenteel geraakt zijn door een tekst, dat we er echt over preken kunnen?' (635). Zijn visie op de omgang met de tekst stimuleert het eigen denken, terwijl bijvoorbeeld zijn kritische notities over de tekstkeuze oproepen tot bezinning op de eigen praktijk. Dit vierde cluster gaf mij – gerelateerd aan het onderzoek waar ik momenteel aan werk – de meeste momenten met de bovengenoemde verrassing.

In het laatste cluster komen nog zeven bijdragen voor over de sacramenten. Wie de – korte – op-één-na-laatste bijdrage leest, hoort 'een hartstochtelijk pleidooi voor deelname aan het avondmaal' (89), maar merkt ook dat Van Ruler weet dat er 'veel [wordt] gestreden en geworsteld, zelfs geleden' (748). Ook dit cluster biedt veel – soms prikkelend geformuleerde – gedachten die een waardevolle rol kunnen spelen in de (persoonlijke) theologische bezinning.

Het doornemen van deze nieuwe bundel deed me denken aan een caleidoscoop: zoals daarin de kleuren steeds wisselend door elkaar heen lopen en tegelijkertijd patronen vormen, buitelen Van Rulers gedachten in doorleefde kleuren en spannende patronen bij het lezen door je hoofd. Soms raken ze je, soms irriteren ze, maar in ieder geval prikkelen ze en zetten ze aan tot verder denken.

Dit deel 5A uit het *Verzameld werk* van Van Ruler werd – net als eerdere delen – ingeleid en geannoteerd door Dirk van Keulen. Zijn naam staat inmiddels garant voor een bijna ongelooflijke precisie en helderheid en een grondige kennis van het onderwerp. Lof ook voor de begeleidingscommissie en de uitgever voor dit mooie en kloeke deel in de *Verzamelde werken*. Wie nog niet eerder met Van Ruler in aanraking kwam, raad ik aan om met dit deel te beginnen. De inhoud ervan raakt aan veel thema's die in de gemeentepraktijk om aandacht vragen; dat maakt dat dit deel toegankelijker is als kennismaking dan de meer systematisch-theologisch georiënteerde delen. Wie meer van hem gelezen heeft, zal naar deze publicatie hebben uitgekeken en er (weer) met genoegen aan beginnen.

Bodegraven

A. van der Knijff

Cultuur

Simone Weil, *Liefde is licht: Religieuze teksten van Simone Weil* (Utrecht: KokBoekencentrum) 287 p., € 24,99 (ISBN 9789043533485).

Tomáš Halík noemt Simone Weil 'mijn grote leraar in geloof'. En de vertaler van haar teksten, Laurens Bastiaens, vond redding bij deze Franse filosofe toen hij een halve eeuw geleden vanwege een burn-out het onderwijs moest verlaten. Weil legde voor hem uit dat *het verlangen naar het*

goede reeds het bezit van het goede is. Een bloemlezing van haar teksten heeft hij thematisch gegroepeerd, terwijl hij bij elk hoofdstuk een korte inleiding plaatste.

Voor het geheel schreef Frits de Lange een inleiding. Die begint met wat Simone Weil in 1941 schreef: 'In heel mijn leven heb ik nooit, geen enkel moment, naar God gezocht. Christus zelf is neergedaald en heeft bezit van mij genomen.' Tijdens een reis naar Portugal in 1935, waar ze de fysieke dwang en economische uitbuiting van fabrieksarbeiders als een moderne vorm van slavernij had moeten ervaren, kreeg ze echter een mystieke ervaring. Haar overviel 'plotseling de zekerheid dat het christendom bij uitstek een slavenreligie is, en dat slaven niet anders kunnen dan zich erbij aansluiten, ik, temidden van anderen, mee inbegrepen'. Later, in 1939 kreeg ze bij de missen van de stille week in het klooster van Solemnes, toen ze gekweld werd door hevige hoofdpijnen, opnieuw een ervaring: 'Tijdens deze diensten is de gedachte aan het lijden van Christus eens en voor altijd in mij doorgedrongen (...) Ik heb door het lijden heen de tegenwoordigheid van een liefde gevoeld, die overeenkomt met datgene, wat men in de glimlach van een bemind gelaat leest.' De Lange spreekt van een *unio mystica*. Haar mystieke ervaring kleurt haar verdere omgang met de wereld ingrijpend en voorgoed. In al haar teksten klinkt de grondtoon van de liefde. Hiermee is de titel van deze bundel dan ook verklaard. Ze houdt na die ervaring echter niet op filosoof te zijn en verandert niet echt van inzicht. 'Zelfs toen ik niet in God geloofde, was ik al werkelijk christen', schrijft ze. Over haar godsgeloof: 'God is niet anders aanwezig in deze wereld dan afwezig. Hij heeft zich al scheppend teruggetrokken en ons achtergelaten met twee geschenken: een ongelooflijk mooie, maar harde wereld. En met het onstilbare verlangen naar zijn Liefde in onze ziel.'

Christus is voor haar echter niet 'de naam van een eenmalige historische figuur uit Nazareth' maar 'een universeel principe'. Dat principe vindt ze overal terug: in sprookjes en mythen, de Griekse mythologie en filosofie, in hindoeïsme en boeddhisme. 'Het christelijke verhaal is niet uniek, maar wordt door de hele mensheidsgeschiedenis heen al wereldwijd door andere religieuze tradities gedeeld.' En om nog een van haar filosofisch-religieuze gedachten te noemen: God scheidt het godloze, roept het volstrekt Andere dan zichzelf in het leven, als een werkelijk Tegenover. 'In de schoonheid van het harmonische lijnenspel van de geometrie en in de onverbiddelijke verhoudingen van de mathematica heeft God zijn stempel op ons universum gedrukt. Hij heeft er niets meer te zoeken, behalve onze ziel die hij bemint.' De leegte aanvaarden, is haar devies: de leegte van de godverlatenheid, de angst van de donkere nacht, de innerlijke woestijn. Het moderne atheïsme wordt door Weil dan ook als een vorm van zuivering geduid, 'een wijze les in religieuze onthouding'. Daarom is 'het hoogste goed voor elk mens de vrije beschikking over zichzelf.

Tegen deze achtergrond leze men de teksten. Het eerste deel bevat haar benadering van 'Folklore en mythen', zoals het Schotse sprookje 'The duke 'o Norroway', Elektra van Sophokles en vooral stukken van Plato en ten slotte ook de verloren zoon uit de Evangelieën. Overal treft ze 'de beelden van Christus' als universeel principe, met die mystieke kant van de liefde. Het tweede deel gaat expliciet over de liefde. Met verhandelingen over 'liefde voor de wereldorde', 'de nacht van de ziel', 'de liefde van God en het ongeluk'.

Het laatste hoofdstuk is een geloofsbelijdenis, door de vertaler als volgt samengevat: 'Alleen de mensen die enkel gericht zijn op het bovennatuurlijk goede kunnen het goede hier beneden zichtbaar maken en een ware

band van liefde en gelijkheid onder elkaar tot stand brengen'.

Tot zover een doorkijkje door teksten waar de vertaler jaren voor nodig heeft gehad. Hij spreekt over 'zekerheidsgeloof, dit tegenover de 'eenzijdig humanistische leuzen van de Franse Revolutie'. Maar als Christus, alle mystieke ervaring van diens lijden ten spijt, een 'universeel principe' is en niet de historische Man uit Nazareth is er van kruistheologie met verzoening als kern geen sprake. Wat is liefde uit een universeel principe ten diepste waard?

Huizen

J. van der Graaf

Boekaankondigingen

Joel R. Beeke, Martin I. Klauber (red.), *The Synod of Dort. Historical, Theological, and Experiential Perspectives*. [Refo500 Academic Studies 68] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2020) 235 p., € 65,00 (ISBN 9783525540770).

In deze bundel studies wordt veelstemmig de lof bezongen van de Canones van Dordt. Zo gaat het over de invloed van de Leerregels in Frankrijk (Martin I. Klauber, Matthew Scott Harding en Dan Borvan), over de verdediging van het ‘calvinisme’ in Engeland voor en na Dordt (Greg A. Salazar), over het vrije aanbod van de genade (R. Scott Clark) en over het goede nieuws van de particuliere verzoening (Michael Horton). Donald Sinnema belicht de relatie van kerk en staat tijdens en rond de Dordtse synode en David B. McWilliams gaat in op de waardering van Cornelius van Til voor de beroemde kerkvergadering.

Mij spraken de ‘experiential perspectives’ het meest aan: Charles Telfer over Campegius Vitringa, Joel R. Beeke over de wijze waarop de Canones de gereformeerde bevindelijke prediking bevorderen en last but not least een fraai opstel van Dolf te Velde over de rol van de Heilige Geest in de Leerregels. Joel E. Kim besluit met een onderstreping van de actuele relevante van de Canones als modern, missionair en doxologisch geschrift.

De compositie van dit boek laat te wensen over, een rode draad is moeilijk te ontdekken. Hier en daar gaan de loftuitingen voor ‘Dordt’ mij wel wat ver en mis ik enige positief-kritische distantie. De bundel biedt in elk geval een goed tegenwicht tegen de wijdverbreide onderwaardering van het

derde Formulier van Enigheid en de vertekening van de inhoud ervan.

Veenendaal

J. Hoek

Tomáš Halík, *In het geheim geloven. Autobiografie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 376 p., € 29,99 (ISBN 9789043533805).

In de publicaties van Halík, ook in deze kolommen besproken, heeft deze wereldbekende Tsjechische priester/hoogleraar al heel veel biografische elementen opgevoerd. Vanuit deze autobiografie wil hij nu nog eens ingaan op ‘fundamentele theologische vragen’.

Een uur na zijn geboorte, begin juni 1948, hief de aartsbisschop op gezag van de nieuwe president in de Praagse Sint-Vituskathedraal het Te Deum aan. Maar het was de inleiding van een harde werkelijkheid: de dood van de vrijheid en de democratie in Tsjecho-Slowakije.

Het zaad van zijn doop viel op rotsachtige grond. Op zijn achttiende, toen zijn vader de kerk de rug toekeerde, vond hijzelf de weg naar het geloof en de kerk. Pas na zijn veertigste (1989) kon hij zich openlijk aan de kerk en de academische wereld gaan wijden. Hij beschrijft dat in een hoofdstuk ‘Exodus’, met als introductie Psalm 126:1-3. In een hoofdstuk ‘Vensters op de wereld’ vertelt hij zijn ervaringen, onder andere ook met kerkelijke en wereldlijke leiders, toen hij over heel de wereld kon gaan reizen.

Deze biografie geeft een doorkijk door Halíks leven onder de dreiging van het communisme maar ook in zijn innerlijke crises

en conflicten. Voor deze Nederlandse uitgave, in vertaling van Kees de Wildt, schreef Halik zelf een voorwoord, aan het begin van de pandemie. De gesloten kerken ervaart hij als 'een soort waarschuwend profetisch visioen'. Als de kerk zich niet grondig hervormt, met vooral 'een radicale terugkeer tot de kern van het evangelie', zullen lege kerken meer uitzondering dan regel zijn.

Huizen J. van der Graaf

Mark S. Kinzer (red. Jeroen Bol), *Israël in het hart van de kerk – de kerk in het hart van Israël* (Zwolle: Scholten uitgeverij, 2020) 182 p., € 16,50 (ISBN 9789492959836).

Mark Kinzer is een toonaangevende Messiasbelijdende Joodse theoloog die in diepgaande boeken heeft uiteengezet wat hij verstaat onder een 'binaire ecclesiologie'. Een visie waarin de kerk van Christus onlosmakelijk verbonden is met het Joodse volk, omdat Christus zelf niet los te zien is van het volk dat Hij belichaamt. Kinzer ziet de groei van de Messiasbelijdende Joodse beweging als een profetisch teken en verheugt zich erover dat er na vele eeuwen eindelijk weer ruimte komt voor Joden om hun geloof in Jezus te belijden zonder hun Jood-zijn op te moeten geven. Het is mooi dat door de inzet van de Jules Isaac Stichting de prikkelende en inzicht gevende gedachten van Kinzer nu in Nederland voor een breed publiek toegankelijk zijn. Terecht schrijft redacteur Jeroen Bol: 'De Kerk zal het vervangingsdenken alleen dan werkelijk te boven kunnen komen als ze bereid is om zorgvuldig te gaan luisteren naar de Joodse stem.'

Veenendaal J. Hoek

Edward van 't Slot, *Zondig dapper: Bonhoeffer over christelijk handelen* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 127 p., € 14,95 (ISBN 9789023950868).

Dit boek biedt in kort bestek een uitstekende inleiding op de grondlijnen van de ethiek van Bonhoeffer. Achtereenvolgens komen aan de orde: de crisis van de orthodoxie (genade is niet goedkoop), de kosten van discipelschap, de vraag wat Bonhoeffer bedoelde met 'religieus christendom' en met 'disciplina arcani' en ten slotte welke lijnen er vanuit zijn werk zijn te trekken bij de bezinning op politieke verantwoordelijkheid van kerk en christen anno nu.

Veenendaal J. Hoek